

2012

SZÁZAD V. É. C.

AUSZTRIA

Természetesen túlzás volna azt állítani, hogy léteznék valamiféle egységes gondolatrendszer, melyet „osztrák filozófiának” hívhatunk, és amely a Monarchia határain belül született valamennyi gondolkodót Bolzanótól és Wittgensteintől Gödelig és Popperig egyesítené. Lehetséges azonban bizonyos tendenciákra rámutatni, amelyek ezekre a filozófusokra, északi kisebb vagy nagyobb mértékhasonlóképp például ahhoz, jük Musil (vagy Kafka) olva-

65

kortársaikkal ellentétben, kig kétségkívül jellemzőek; ahogy megkülönböztethetősőt Thomas Mann híveitől.

BEKE-MARTOS Judit (1984, Budapest) jogász, alkotmány- és jogtörténész, az ELTE Állam- és Jogtudományi, illetve Informatikai Karának megbízott oktatója. Kutatási területe: az államfői hatalomlegitimáció közjogi és ceremoniális aspektusai (1867–1918), amerikai–magyar összehasonlító alkotmány- és jogtörténet. Legutóbbi publikációi: *Állami legitimációs eljárások és államfői jogkör 1867–1918 között*. Budapest, 2012, Kossuth. A protokoll hídja a jog és szimbolika pillérei között. In Mezey Barna (szerk.): *A szimbólumok üzenete*. Budapest, 2011, ELTE Eötvös, 51–58. Királykoronázás vs. inauguráció – Párhuzamok és ellentétek. *Jogtörténeti Szemle*, 2010/4., 35–45.

Barry SMITH a State University of New York, Buffalo filozófia tanszékének professzora, a *The Monist* című folyóirat szerkesztője. Kutatási területei között az ontológia, az osztrák eszmetörténet és Husserl filozófiája kitüntetett helyen szerepel. 2002-ben a Humboldt Alapítvány Wolfgang Paul-, 2010-ben a Torinói Egyetem Paolo Bozzi-díjával tüntették ki.

SOMOS Róbert (1958, Eger) a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Tanszékének professzora. Kutatási területei: görög patrisztika, antik filozófiatörténet, magyar filozófia. A Magyar Patrisztikai Társaság elnöke. Legutóbbi publikációja: *Logika és érvelés Órigenész műveiben*. Budapest, 2011, Kairosz.

SZALAI Miklós történész, filozófus, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudomány Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei: a dualizmus kora és a két világháború közötti Magyarország politikatörténete, vallásfilozófia, marxizmus. Legutóbbi publikációi: Magyary Zoltán és a magyar alkotmányosság. *Történelmi Szemle*, 2012/1., 83–102. A kritikai gazdaságtan félbemaradt kritikája. Bence–Kis–Márkus: Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan. *Századvég*, 63., 2012/1., 11–51.

ZÓKA Péter (1983, Kaposfő) filozófus, történész, a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárának munkatársa. Kutatási területe: a magyar filozófia története, a nemzeti eszme története. Legutóbbi publikációi: Nationalism and „Hungarian National Philosophy” in the oeuvre of Bernát Alexander. In Szamonek Vera (szerk.): *10. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai*. Pécs, 2012, Virágmandula Kft., 413–421. Nationaler Geist und Volkseele in der Philosophie von Bernát Alexander. *Journal of Eurasian Studies* (Hága, Hollandia), 3., 2011/1., 77–87. (utóbbi Nagy Szilviával közösen).

SZÁZAD V. É. G.

—• ÚJ FOLYAM 65. SZÁM 2012. 3. •—

—• AUSZTRIA •—

Barry Smith: Osztrák és magyar filozófia:
Wittgenstein és Pauler logikájáról • 5

Somos Róbert: Alexius Meinong és Pauler
Ákos • 31

Zóka Péter: Robert Zimmermann élete,
munkássága és Alexander Bernáttal való
kapcsolata • 45

Szalai Miklós: Gazdaság, információ és
tervezés: Hayek vagy a komputerék? • 59

Beke-Martos Judit: Az Osztrák Császárság
története és az államfői ceremoniális
hatalomlegitimáció hiánya • 93

Szerkesztőségek:

DEMETER TAMÁS • PAPP Z. ATTILA • PÓCZA KÁLMÁN • ZUH DEODÁTH

G. Fodor Gábor • Demeter Tamás • Mándi Tibor • Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán • Bódy Zsombor • Cieger András • Csíste András • G. Fodor Gábor • Kapitány Balázs • Szalai Ákos

Gyurgyák János • Fellegi Tamás • Gyekiczki András • Kövér László • Kövér Szilárd • Máté János • Orbán Viktor • Stumpf István • Varga Tamás • Weber Attila

Spéder Zsolt • Kerékgyártó Béla • Körösi András • Kövér György • Sági Gábor • Stumpf István • Tóth István György

Pethő Sándor • Bárány Anzelm • Huoranszki Ferenc • Kovács M. Mária • Körösi András • Liptay Gabriella • Ruzsa Ágnes • Szilágyi Márton

Szerkesztőbizottság:

**LÁNCZI ANDRÁS • ACZÉL PETRA • LEE CONGDON • CSEJTEI DEZSŐ • EGEDY GERGELY
• FEHÉR M. ISTVÁN • FODOR PÁL • G. FODOR GÁBOR • HORKAY HÖRCHER FERENC •
KARÁCSONY ANDRÁS • KÖRÖSI ANDRÁS • KÖVECSÉS ZOLTÁN • KULCSÁR SZABÓ ERNŐ •
MEZEI BALÁZS • SPÉDER ZSOLT • STUMPF ISTVÁN • SZILÁGYI MÁRTON**

Olvasószerkesztő: *Lehotka Gábor*
Szerkesztőségi titkár: *Tóth Krisztián*

Kiadó: *Századvég Kiadó*

A szerkesztőség címe:
Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkuti Nándor utca 8–10.
Telefon: (1)-479-5298 • Fax: (1)-479-5290 • e-mail: kiado@szazadveg.hu

ISSN 0237-5206

Tipográfia és lapterv: *Élőfej Bt.*
Műszaki szerkesztő: *Varga Júlia*
Nyomdai munkálatok: Robinco Kft. – Felelős vezető: *Gembela Zsolt*

Honlapunk: www.szazadveg.hu/szazadveg
Keressen minket a facebookon is.

Beköszöntő

a

Századvég folyóiratot e számtól kezdődően új szerkesztőség állítja össze, amelynek munkáját a jövőben szerkesztőbizottság is segíteni fogja. A szerkesztők szándéka szerint ez a változás elsősorban személyi, és nem koncepcionális jellegű: tovább folytatjuk azt a gyakorlatot, hogy az egyes számokat hívószavak köré szervezzük, és igyekszünk arra törekedni, hogy a fiatal kutatói nemzedék megjelenhessen komoly szakmai reputációjú tudósok társaságában. A jelenlegi szerkesztők abban a szellemben kívánják folytatni a munkát, amely a lap történetének egészét – az egyes szerkesztőségek sajátos karakterén túl – jellemezte. Konkrétabban fogalmazva: a szerkesztők továbbra is olyan társadalom- és bölcsészettudományi folyóiratnak tekintik a *Századvéget*, amelynek fő érdeklődési területe a politikum világa – a szó tágan felfogott értelmében. Ez az érdeklődés azonban nem jelent egyúttal közéleti vagy aktuálpolitikai orientációt: a *Századvég* tudományos folyóirat, melynek kizárólagos szerkesztési szempontja minőségi. Ugyanakkor a *Századvég* nem szaktudományos, hanem interdiszciplináris folyóirat, amely általában a társadalomtudományos érdeklődésű folyóirat-olvasó közönséghez szól. Napjaink töredezett szakmaiságú és világnézetű Magyarországon a *Századvég* a tudományos eszmecsere terepe kíván maradni – megőrizve így azt a szerkesztői hitvallást, amelyet az ezt megelőző szerkesztőség is magáénak vallott.

Demeter Tamás

Barry Smith

Osztrák és magyar filozófia: Wittgenstein és Pauler logikájáról*

m

int azt Kevin Mulligan mindenkinél meggyőzőbben kimutatta, a német nyelvterület filozófiájában két fő áramlatot különböztethetünk meg: egyfelől az Észak-Németországra jellemző idealizmust vagy transzcendentalizmust; másfelől a Dél-Németországra jellemző realizmust vagy objektívizmust. A következőkben ennek a megkülönböztetésnek néhány implikációját vizsgálom, különös tekintettel az osztrák (és német) filozófiának a magyar filozófia fejlődésére gyakorolt hatására, elemzésemben Pauler Ákosra, különösképp pedig Ludwig Wittgenstein *Tractatus*ának pauleri értelmezésére összpontosítva.

Osztrák filozófia

Mulligan egy rendkívül inspiráló hatású esszé-sorozatában¹ nem pusztán azt mutatta ki, hogy a német nyelvterület filozófiáján belül megkülönböztethetjük egymástól az északi transzcendentalizmust és a déli

* E tanulmány a *Magyar Filozófiai Szemlé*ben megjelent azonos című írásom átdolgozott és jelentősen kibővített változata (Smith 1981a, 139–144). Köszönettel tartozom Demeter Tamásnak, Nyíri Kristófnak, Somos Róbertnek és Gloria Zúñiga y Postigónak hasznos tanácsaikért.

¹ A sorozat eddig publikált legfontosabb darabjai:

- Philosophy, Animality and Justice: Kleist, Kafka, Weininger and Wittgenstein (Mulligan 1981);
- Exactness, description and variation: how Austrian analytic philosophy was done (Mulligan 1986, 86–97);

realizmust (amely leginkább Bajorországra és a Habsburg-fennhatóság alatti területekre jellemző), hanem azt is, hogy ezt a különbséget szem előtt tartva gyümölcsöző következtetéseket vonhatunk le mind a XX. századi filozófia általános fejlődésére, mind pedig az analitikus tradíció kialakulására vonatkozóan.

Természetesen túlzás volna azt állítani, hogy léteznék valamiféle egységes gondolatrendszer, melyet „osztrák filozófiának” hívhatunk, és amely a Monarchia határain belül született valamennyi gondolkodót Bernard Bolzanótól és Wittgensteintől Kurt Gödelig és Karl Popperig egyesítené. Lehetséges azonban bizonyos tendenciákra rámutatni, amelyek ezekre a filozófusokra – északi kortársaikkal ellentétben – kisebb vagy nagyobb mértékig kétségkívül jellemzőek; hasonlóképp például ahhoz, ahogy megkülönböztethetjük Robert Musil (vagy Franz Kafka) olvasóit Thomas Mann híveitől.

Az első ilyen a *realizmus tendenciája*, amely hűen tükrözi, hogy a kanti forradalmat egészében véve nem fogadták el a katolikus Ausztriában. Az olyan osztrákokat, mint Bolzano (akit tanítványa, Franz Příhonský dicsérő jelleggel „anti-Kantnak” nevez; Příhonský 2003), az ontológiai pontosság – hűség – iránti törekvésük tünteti ki, valamint készségük arra, hogy különböző típusú entitásokat saját jogukon létezőkként fogadjanak el – ahelyett, hogy az ész vagy a nyelv teremtményeiként elvetni kívánnák őket. Ebben az összefüggésben beszél Mulligan az osztrák „deskriptivista tradícióról”, melybe olyan szerzők sorolhatók, mint „Bolzano, Brentano, Ehrenfels, Pfänder, Stumpf, Meinong, Witasek, Baley, Husserl, Orestano, Geiger, Bühler, Musil, Kolnai, Katkov, Köhler, Kunz, Duncker és különösképp... Scheler (nem beszélve azokról a gondolkodókról, akik nagymértékben támaszkodtak a hagyományra – mint például Heidegger és Sartre)” (Mulligan 1995, 89–105). Furcsamód nem említi a lengyeleket, Roman Ingardent és Karol Wojtylát (aki 1920-ban a korábbi Galícia és Lodoméria királysága területén született, édesapja pedig az osztrák császári és királyi hadsereg tisztjeként szolgált; Wojtyła 1979).

-
- The Expression of Exactness: Ernst Mach, the Brentanists and the Ideal of Clarity (Mulligan 1989, 33–42);
 - Post-Continental Philosophy: Nosological Notes (Mulligan 1993, 133–150);
 - De la philosophie autrichienne et de sa place (Mulligan 2001, 8–25, 293–311);
 - Certainty, soil and sediment (Mulligan 2006a, 89–129);
 - Geist (and Gemüt) vs. Life – Max Scheler and Robert Musil (Mulligan 2006b, 366–378);
 - Quibbles and Grumbles from Mitteleuropa, a Hans-Johann Glock *What is Analytic Philosophy?* című művéről szóló szimpózium részeként, Glock válaszával (Mulligan 2011a, 103–114).

Másodikként megemlíthető a filozófia jellegzetesen osztrák *stílusa* és *módszere*. Ausztria filozófusai arra törekedtek, hogy a filozófiát mint racionális vállalkozást valósítsák meg, modellként gyakran a természettudományokra tekintve, s olyan nyelvet alkalmazva, melyről északnémet kortársaikkal szemben elmondható, hogy a világos logikára, valamint a tömörségre és átfogóságra való feltűnően pedáns törekvés jellemzi.² Számos osztrák filozófusra jellemző valamiféle apriorisztikus módszer használata, melyet a kanti metodológiától az az elköteleződés különböztet meg, mely szerint a szintetikus *a priori* igazságok kiterjednek olyan tudományterületekre is, mint az észleléspszichológia, az etika, az esztétika és a jog (mindez a legjobban talán Edmund Husserl müncheni és freiburgi tanítványainak írásaiban figyelhető meg). S felfedezhetjük a metodológiai individualizmus erőteljes vonulatát is – azt a beállítottságot, mely a makrojelenségeket azon individuális mentális tapasztalatok terminusaiban kívánja megérteni, amelyek alapjukul szolgálnak, vagy velük asszociáltak (Grassl–Smith 2010) –, míg a németek figyelmüket inkább a nagyobb társadalmi egységek, valamint a Karl Marx és Georg Wilhelm Friedrich Hegel nevével fémjelzett spekulatív történetfilozófia felé fordítják.

Végül rámutathatunk bizonyos jellegzetes *problématípusokra*, amelyekkel az osztrák filozófusok kiváltképpen foglalkoztak. Elsősorban megjegyezhetjük, hogy az osztrákok, az angolszász filozófusokkal együtt, központi szerepet tulajdonítanak a logika és a tudományfilozófia kérdéseinek (Smith 1996, 1–20).

Hogy az eddigiek nem tekinthetők üres jellemzésnek, kiviláglik abból a tényből, hogy a fősorolt vonások csak elvétve tűnnek föl a birodalmi Németország vezető filozófusainak munkáiban. Ez utóbbiakra sokkal inkább jellemző, természetesen eltérő mértékben, a tudományal szembeni ellenszenv, a filozófiai, politikai és vallási témák összevonása, a logika iránti érzéketlenség, valamint a stílus előnyben részesítése a tartalommal szemben. A legnyilvánvalóbb kivételek, eltekintve a jénai vagy göttingeni matematikusoktól, igen gyakran olyan gondolkodók hatása alatt álltak, akik központi szerepet töltenek be az osztrák hagyományban – mint az például Carl Stumpf esetében is elmondható.

Az utóbbi két megállapítást jól illusztrálja Carl Menger rendkívül meggyőző és nagy hatást kiváltó munkássága a társadalomtudományok (Menger 1985) (különösképpen a közgazdaságtan; Menger 1981) filozófiája terén: ő alapozta meg az osztrák közgazdasági iskolát, melynek legkiemelkedőbb XX. századi képviselője Friedrich A. Hayek volt

² Mulligan ezzel kapcsolatban: 1990, 209–236.

(Wittgenstein rokona, aki – családi kapcsolatainak köszönhetően – az elsők között olvashatta a *Tractatust*) (Hayek 1992, 176–81). Menger gazdaságtani írásaiban egyik fő ellenfelének a német iskola történeti gazdaságtanát, különösképp pedig Gustav Schmoller álláspontját tekinti (Menger 1884). (Az „osztrák iskola” elnevezést maga Schmoller kezdte el használni, hogy a provincializmus vádjával illethesse Mengert és követőit.) Menger egzakt törvényekről szóló filozófiája szembetűnő hasonlóságokat mutat a Brentano deskriptív pszichológiáját alátámasztó, szintén egzakt törvényeket tételező elmefilozófiai megfontolásokkal (Grassl–Smith 2010).

Ausztriától Magyarorszáig

Lengyelország és a cseh területek filozófiája szintén az osztrák hagyomány jelentős hatásáról tanúskodik. Ezzel ellentétben a magyar filozófusok elsődleges inspirációs bázisa nem Ausztria, hanem Immanuel Kant és Hegel Németországa volt. Ennek egyik oka, mint arra Somos Róbert rámutatott (Somos 1995, 591–601), a tehetséges fiatal magyar kutatók azon hajlandósága volt, hogy tanulmányaikat külföldön folytassák. (Ez eleve kizárta Ausztriát mint potenciális tanulóhelyet, hiszen az *nem volt külföld.*) További okként megemlíthető, hogy Bécsset, ellenben (például) Berlinnel, nem tekintették a tudományos kutatás központjának. A magyarok azért választották Németországot, mert a valódi tudományt ott művelték.

Végezetül elmondható, hogy Magyarország, csakúgy mint Írország, problémákkal szembesült a nemzetépítés terén. Ezért aztán számos fiatal magyar gondolkodó érezte úgy, hogy azzal a hagyománnyal érdemes közösséget vállalnia, amelyet olyan romantikus nacionalista alakok neve fémjelez, mint Johann Gottlieb Fichte vagy Johann Gottfried Herder. Ausztriának, akárcsak Angliának, nem igazán volt szüksége egy ehhez hasonló filozófiára.

A XIX–XX. századi Magyarországot jellemző zavaros politikai és alkotmányos viszonyok azt eredményezték, amint azt Demeter Tamás megfogalmazta, hogy „komolyabb elméleti érdeklődés fordult a sürgető társadalmi-politikai problémák felé (...) s ez érthetővé teszi a »kontemplatív osztrákok« és »aktivista magyarok« eszmetörténeti szembeállítását is. A társadalmi és politikai kérdések iránt meglevő eleve felfokozott érdeklődés ilyenformán mintegy előkészíti a talajt a magyar filozófia szociologizáló szemléletmódjának kialakulásához.” (Demeter 2008, 1–16.) És ahogyan arra rávilágít, a magyar filozófusokra nem

pusztán filozófiájuk kidolgozásakor jellemző a szociologizálás; a filozófia történetével kapcsolatos írásaikban is előszeretettel alkalmazzák a szociologizáló megközelítést, amikor olyan különbségeket kísérelnek meg értelmezni, mint amelyek például a német és az osztrák filozófia között fedezhetők fel (Nyíri 1988, 291–316).

Mindezzel együtt kivételek is akadnak a szabály alól, ami a magyarokat a német filozófia felé közelíti. A bolzanói logika Kákánia általános iskolai tankönyveiben betöltött szerepe voltaképp két iskolára osztotta a logika alapjai iránt érdeklődő osztrák–magyar filozófusokat: azokra, akik – mint Kazimierz Twardowski, Alexius Meinong vagy Husserl – *elfogadták* Bolzano tanait, illetőleg azokra, akik *lázadtak* ellene, és ahogy Nyíri rámutat, ezáltal lettek „anti-platonisták, akik érzékenyek a nyelv és kommunikáció kognitív folyamatokban betöltött szerepére” (Nyíri 1999, 1–11).

Magyarországon az első csoportot olyan XIX. századi Bolzano-követők neve fémjelzi, mint Enyvvári Jenő és Fogarasi Béla, valamint 1909 és 1914 között a BENBE-kör néhány tagjái (Somos 1999, 597–603),³ amely körbe beletartozott a fiatal Lukács György is. Az utóbbi iskola talán legérdekesebb magyar képviselője a filozófus, matematikus és fizikus Palágyi Menyhért (1859–1924), aki leginkább a térről és időről alkotott négydimenziós, Henri Poincaré és Hermann Minkowski elgondolásával hasonlóságot mutató nézeteiről ismert.

Témánk szempontjából leginkább a Palágyi által kiadott három könyv releváns: *Kant und Bolzano* (1902a), *Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik* (1902b), valamint *Die Logik: Auf dem Scheidewege* (1903). Különbféle úton-módon, de mindhárom könyv sokat merített az 1900–1901-ben között megjelent husserli *Logikai vizsgálódásokból*. Husserl maga recenziót is írt a *Der Streitről*, amelyben nem értett egyet Palágyi azon felvetésével, mely szerint a *Logikai vizsgálódásokban* Bolzano értékei nincsenek kellő mértékben elismerve (Husserl 1994, 201). Amint arra Claire Hill rámutat, a Palágyi-

³ Mint arra Somos rámutat, a Magyarországon ekkoriban a neokantianizmus körüli vitákban részt vevők Husserl *Logikai vizsgálódások című műve* felé fordított élenkűlő figyelmének egyik eredménye az volt, hogy „a magyar filozófusok a korábbinál nagyobb érdeklődést kezdtek mutatni a német nyelvű filozófia úgynevezett osztrák vonala iránt. Mindeközben az új idealizmus követői közül csupán néhányan vallották a magukénak Brentano és Bolzano erősen antikantiánus álláspontját. Az új nemzedék képviselői, Zalai Béla, Fogarasi Béla, Szilasi Vilmos, Mannheim Károly és Lukács György, rendkívül értékesnek tartották a *Logikai vizsgálódások* eredményeit, azonban a neokantiánus értékfilozófia és Georg Simmel szociologizáló álláspontja olyan mélyen beleivódott gondolkodásukba, hogy nem tették magukévá Husserl pszichologizmust kritizáló nézeteit.”

recenzióból egyértelműen kiderül, hogy míg Husserl eleinte úgy vélte, hogy Bolzano *magánvaló mondatok (Sätze an sich)* doktrínája nehezen értelmezhető metafizikai entitásokat feltételez,

„az 1890-es években világossá vált számára, hogy Bolzano alapvetően valami tökéletesen érthető dologról beszél, egészen pontosan egy állítás értelméről, ami változatlan marad, ha valaki különböző embe-
rekről mondja el, hogy ugyanazt a dolgot állítják. Ez a belátás érthetővé tette a jelentés fogalmát Husserl számára.” (Hill 1995)

Palágyi *Kant und Bolzano* című könyvében elmarasztalja utóbbit, amiért az nem látja be, hogy a *nyelv* mennyire meghatározó médiuma a gondolkodásnak, így az önmagukban való jelentések vagy proposíciók elmélete inkoherens dualizmushoz vezet (Nyíri 1999). Az ezzel szemben álló nézetet – azt, hogy a jelentés (*Meinen*) szükségszerűen valamilyen kifejezéshez kötődik – Adolf Reinach is hangsúlyozza (1911, 196–254), méghozzá, mint ahogy arra maga Mulligan is rámutat, a *Getting Geist* (i. m.) egy olyan passzusában, amely Palágyira is hivatkozik:

„Mikor a korai és kései fenomenológusok egyaránt katasztrofális következményekkel járó hibaként könyvelik el a »dolgoszerű« kategóriák bevezetését az elme leírásába, jó alternatívaként Reinach meg-látásait állítják szembe azzal (amelyek gyökere a magyar filozófus, Palágyi munkáiban található).”

Mulligan rámutat továbbá (2011b), hogy a Palágyi által a pontjellegű mentális aktusok (például valamilyen jelentés közvetítése egy kifejezéssel, vagy az akarati aktusok) és az időben kiterjedő tapasztalatok (amilyen például látni vagy hallani valamit, illetve aggódni valami miatt) között tett megkülönböztetés számos hasonló, a XX. századi filozófiában fontos szerepet betöltő distinkció előfutárának is tekinthető – elég itt Ludwig Klages, Max Scheler és Wittgenstein vagy akár Reinach munkáira utalni.⁴

⁴ Még az olyan, a Bolzano melletti és elleni táborok közötti vitában állást nem foglaló filozófusok gondolkodására is hatással voltak az osztrák hagyomány módszertani megfontolásai, mint például Zalai Béla. Zalai *általános rendszerelméletére* ennek megfelelően nagymértékben hatottak Ehrenfels tanai a *Gestalt*-minőségekről, valamint Husserl harmadik logikai vizsgálódása „Az egészek és a részek elméletéről”. Lásd ehhez Smith 1987., 584–593.

Pauler Ákos

Jelen referátum fő tárgya azonban nem Palágyi, hanem kortársa, Pauler Ákos (1876–1933). Palágyihoz hasonlóan rá is mély benyomást tettek Bolzanónak a logika depszichologizálása mellett felhozott érvei, és Bolzanóra mint egy olyan filozófiai forradalom elindítójára tekintett, amely Brentanón keresztül Husserl és különösképp Meinong munkásságában ért a tetőpontjára.

Pauler eleinte nem az osztrák filozófiáért lelkesedett. Az 1890-es években mint egyetemi hallgató Auguste Comte és Herbert Spencer pozitivizmusa tette rá a legnagyobb hatást, amelyről később úgy vélte, hogy az Wilhelm Wundt és Friedrich Fries gondolatvilágával is összhangba hozható. Majd a Rickert-iskola kantianizmusához került közel, s Hermann Lotze írásait tanulmányozta igen alaposan – talán Lotze érvényességfilozófiája volt az a csíra, melyből Pauler későbbi dús logika-filozófiai platonizmusa kihajtott. 1905 körül érte aztán a döntő hatás, amikor Bolzano és Husserl írásait kezdte olvasni. Miközben Pauler általános filozófiája 1909–1910 körül túlnyomóan kantiánus maradt, logikafilozófiájában már elindult azon a gondolati úton, mely az általa „tisza logikának” nevezett, kizárólag a kijelentések érvényessége közötti viszonyokkal foglalkozó diszciplína felfogásához vezette, olyan felfogáshoz, mely szerint a tisza logikának semmiféle szubsztanciálisan felfogott ego mentális aktusaihoz sincs köze – még a kantiánusok által favorizált hiperindividuális ego aktusaihoz sem.

1909 körül, Meinong munkásságát tanulmányozva, Pauler tovább finomította erről vallott nézeteit, s úgy vélte, hogy Meinong tárgyelmélete bizonyos szempontból előnyösebb helyzetben van Husserl új fenomenológiai elképzeléseihez képest: azzal szemben ugyanis Meinong elmélete nem tart igényt az „intuitív tényezőre” (Somos 1995, 601). Innentől kezdve a pauleri logika számos ponton hasonlóságot mutatott a meinongiánus tárgyelmélettel.

Pauler 1910-ben két hónapig élvezte Brentano vendégszeretétét Firenzében,⁵ majd egy Kolozsváron filozófiaprofesszorként eltöltött időszak után 1915-ben katedrát kapott Budapesten, amikor is már teljes mértékben kidolgozta jellegzetesen osztrák logikafilozófiáját – amelybe tetemes mértékben beépítette Arisztotelész gondolatait csakúgy, mint

⁵ A Paulerrel ekkoriban folytatott beszélgetései során jegyezhetette meg Brentano, hogy „Bolzano munkássága jelentős hatást gyakorolt tulajdon gondolkodásmódjára, azonban ennek a hatásnak a nyomai nem annyira saját írásaiban, mint inkább tanítványai, különösképp Husserl gondolatvilágában érhetők tetten.” Paulert (1918, 73–78) idézi Somos 1995, 598.

azt a „leibniziánus harmóniaképet”, amelyet William Johnston az osztrák szellem ismertetőjegyének tekint (Johnston 1983). A kanti gondolatokat ebben a stádiumban már hivatalosan is csak annyiban tartotta értékesnek, amennyiben azok az arisztotelészi hagyományt hordozzák, a tiszta logikáról szóló elméletében pedig már teljes mértékben megsza- badult a kantianizmus szemléletmódjától.

Pauler logikája

A húszas évekre Paulert kortársai a vezető magyar filozófusnak ismer- ték el. Ebben az időszakban látott napvilágot két fő munkája, melyek németül is megjelentek (*Grundlage der Philosophie*, 1925; *Logik*, 1929).⁶ Különösen az utóbbi igen erős Bolzano-asszociációkat ébreszt. A logika tárgyának Pauler a magánvaló igazságok vagy *Wahrheiten* totalitását tekinti. Ezt a területet olyan elvek irányítják, melyeket egyesek nyu- godtan nevezhetnek metafizikainak, s melyekbe beletartoznak az azo- nosság, az ellentmondás-mentesség és a kizárt harmadik elve mellett a kapcsolat (minden kapcsolatban áll minden mással), a klasszifikáció (minden klasszifikálható) és a korrelativitás (semmi sem lehet relatív anélkül, hogy ne létezne valamilyen abszolút) „törvényei” is.

A magánvaló igazságok ontológiai státusa különbözik az anyagi világ valóságos tárgyai és eseményei státusától; az igazságok létmódja inkább valami olyasmi, amit Pauler (Lotzét követve) *Gültigkeit*nek vagy érvé- nyességnek nevez. Ami érvényességet élvez (Meinong terminológiáját használva *besteht* vagy szubszisztál), az időtlen, megváltoztathatatlan, és nem képes arra, hogy más dolgokban változást idézzon elő. A gondol- kodó szubjektumok mindenfajta mentális aktusaitól független, és olyan világban is létezne, amelyben ilyen szubjektumok nem is volnának. Így Pauler *Wahrheit*jai igen hasonlítanak Bolzano *Satz an sich*jeire, jóllehet mivel Pauler számára a hamisságoknak nincsen érvényessége, a pauleri ontológiában hamis magánvaló mondatok számára nincsen hely. Szinte ez az egyetlen jelentős különbség Pauler és Bolzano logikafelfogása között, és megjegyezhetjük, hogy az igaznak hasonló előnyben része-

⁶ Mindkettő kiadója a De Gruyter, amelynél 1936-ban egy emlékkönyv is megjelent Prohászka Lajos szerkesztésében: *Gedenkschrift für Ákos von Pauler*. Az emlékkönyv néhány különösen érdekes tanulmánya: Halasy-Nagy József: *Der Platonismus Paulers* (i. m., 107–116), Somogyi József: *Die Idee der Wahrheit in der Philosophie Paulers* (i. m., 142–150) és Bencsik Béla: *Die Ideologie Paulers* (i. m., 151–166). Paulertól németül megjelent még az *Aristoteles* című munka (Paderborn, Schöningh, 1933).

sítése jellemez más osztrák realistákat is, olyanokat, mint Meinong és Anton Marty (Smith 1990, 111–149).

A hamis Paulernél nem az érvényesség ideális szférájában helyezkedik el, hanem az emberi ítéletek tényleges birodalmában. Minden egyes, ténylegesen végrehajtott ítélet közelítést jelent a magánvaló igazságok egy vagy több propozíciójához; a hamis ítéleteket az jellemzi, hogy a közelítés foka maximálisan kicsiny.

Pauler számára – csakúgy, mint a *Tractatus*ban Wittgensteinnél – a *Wahrheiten* totalitása rendszert alkot. A tiszta logika feladata az, hogy egyfelől ezen rendszer struktúráját vizsgálja, másfelől pedig meghatározza a rendszer és a világ viszonyát.

Pauler és a képelmélet

Az egyes igazságok és a nekik megfelelő ténybeli helyzetek viszonyát illetően Wittgenstein különbséget tesz elemi és logikailag összetett kijelentések között. Az elemi kijelentéseket elemi helyzetek *képének* fogja föl abban az értelemben, hogy a helyzetben előforduló minden egyes konstituens egyszerű tárgynak megfelel a vonatkozó (igaz) elemi kijelentés valamely konstituense. A konstituensek két halmaza úgy mond projekciós viszonyban áll egymással, és a „leképezési viszony” (*abbildende Beziehung*) ezen tisztán strukturális leírásában merül ki Wittgensteinnek az elemi kijelentések és helyzetek viszonyára vonatkozó vizsgálódása:

„A *leképezési viszony a kép elemeinek és a dolgoknak egymáshoz rendeléséből áll.*” (2.1514)

Ez a megfogalmazás felettébb rejtélyes, hiszen a két különböző elem (*Elemente*) természetéről semmit sem tudunk meg belőle. A probléma nem válik tisztábbá akkor sem, amikor immár logikailag összetettebb kijelentésekről is szó esik, hiszen Wittgenstein leírása az ilyen kijelentések és a világ közötti viszonyról az elemi kijelentés és a dolog viszonyának leírását előfeltételezi, s ahhoz semmi újat nem tesz. Wittgenstein semmilyen jelzést nem ad nekünk sem az egyszerű tárgyak természetét, sem pedig az elemi kijelentések ezeknek megfelelő alkotórészeit illetően.⁷

⁷ Ami az elemi kijelentés konstituenseire áll, az pszichológiai korrelátumának, a gondolatnak konstituenseire is áll:

Ilyen vagy ehhez hasonló – a kijelentések és ténybeli helyzetek viszonyára vonatkozó – képletméletek Bolzanótól a *Logische Untersuchungen* Husserljéig egy sor osztrák filozófus írásaiban megtalálhatók. Az igazság korrespondenciaelméletéhez való ragaszkodás az osztrákok anti-kantianizmusának éppenséggel egyik legfontosabb jellegzetessége.

Pauler azonban tovább megy Wittgensteinnél, amennyiben kísérletet tesz arra, hogy valamilyen pozitív – azaz nem pusztán strukturális – leírását adja a kérdéses viszonyoknak. A „logizma” (Pauler 1929, 62) kifejezést vezeti be az igaz kijelentések általa elképzelt végső alkotóelemek jelölésére. Pauler *logizmája* a logika diszciplínájának atomja. Ebben a minőségében pedig szembeállítható egyrészt az igazsággal viszonyban álló valóság entitásaival, másrészt pedig azzal a mentális aktussal, melynek segítségével az igazságot pszichológiailag megragadjuk. Akárcsak Bolzano a „magánvaló képzet” fogalmát (*Vorstellung an sich*), a *logizmat* is azért vezette be Pauler, hogy segítségével megkísérelje eloszlatni a fogalom (vagy *Begriff*) hagyományos fogalmában a logikai tartalom és egy mentális művelet eredménye között fennálló kétértelműséget.

Az igaz kijelentést alkotó *logizmák* a világ dolgaival speciális viszonyban állnak, ezt a Pauler explicite „tükrözési viszonyoknak” mondja – ahol is a „dolog” eléggé tág értelemben szerepel ahhoz, hogy tárgyakra, tulajdonságokra és viszonyokra, konkrét partikulárékra és általános létezőkre egyaránt vonatkozzon.

Annak érdekében, hogy Paulernek a leképezési viszonyról alkotott elméletét részletesebben is megérthessük, szükséges néhány szót mondanunk a logika ama klasszikus elméletéről, ami ellen Pauler, mint őelőtte Bolzano is, föllázadt, de amelyből mindketten ihletet merítettek. A klasszikus elmélet értelmében a logika tárgyát az ítéletek totalitása képezi, ahol is ítéleteken nem egymáshoz időtlen ideális rendszerben kapcsolódó ideális entitások értendők, hanem konkrétan létező mentális entitások. Az ítélet konstituenseit itt mint az adott pillanatban az ítéző szubjektum elméjében meglevő eszméket vagy fogalmakat kell fölfognunk. Az ítélet a gondolt fogalmak valamilyen sokaságát kapcsolja össze.⁸ Ahol, mondjuk, Gottlob Frege a logika ezen klasszikus

„Nem tudom, hogy *mik* a gondolat konstituensei, de tudom, hogy kell lenniök ilyen, a nyelv szavainak megfelelő konstituenseknek. És itt is, a gondolat konstituenseinek és a leképezett tényeknek egymáshoz való viszonya irreleváns: *pszichológiai vizsgálat tárgya volna.*” (Levél Russellhoz, Wittgenstein 1974, 72.)

⁸ Általában fogalompárral, a szubjektummal és a predikátummal van dolgunk. Ez a „fogalmak kapcsolódását” valló ítélelmélet nyilvánvalóan súlyos nehézségekbe ütközik, ha a negatív ítéletről kell számot adnia: vö. Reinach 1911.

elméletét teljes egészében elvetette – azzal érvelvén, hogy a logikának egyáltalán semmi köze nincs az emberek elméjében lakozó és lebegő képzetekhez (*Vorstellungen*) –, ott Pauler engedékenyebb álláspontot foglal el. Elismeri mindenekelőtt, hogy szükség van olyan diszciplínára, amely gondolkodásunk vonásait nem annyira pszichológiai, mint sokkal inkább logikai szempontból vizsgálja. Csak ahhoz ragaszkodik, hogy ezt a diszciplínát *alkalmazott* logikának tekintsük; az alkalmazott logika nem azonos az *igazságok* ideális rendszerének tulajdonságait vizsgáló *tiszta* logikával, hanem éppenséggel előfeltételezi azt. Így Pauler fő vádja Arisztotelésszel és a klasszikus logikusokkal szemben pusztán az volt, hogy azok összekeverték az ítélet alkalmazott tudományát az igazság tiszta logikájával, és hogy nem vették észre: az utóbbi szükségképpen előfeltétele az előbbinek. Pauler *nem* állította azt, hogy a klasszikus logikusok tévedtek volna, amikor az ítéletet bizonyos értelemben fogalmak komplexumának tekintették; sőt éppenséggel ez a nézet képezi *logizma*elméletének és ezzel a kijelentés és a tény közötti viszonyról szóló elméletének kiindulópontját, miközben a *logizmákra* olyan objektív, hatalmas viszonyrendszert alkotó létezőkként tekint, amelyek közül az ítélő alanynak valamiképp „választania” kell (Pauler 1925, 264; vö. Somos 1995, 601).

A logikus – Pauler elképzelésében – az egyedi, konkrétan végrehajtott ítélest kiindulópontul véve, valamiféle idealizációs folyamat során érkezik el magához a megfelelő ideális igazsághoz. Az utóbbi mintegy az előbbi prototípusa, melyből a tartalom minden tökéletlensége, minden részlegesség és egyoldalúság hiányzik. Hasonlóképpen, a *logizma* nem más, mint a konkrétan létező fogalom idealizációja, és ha úgy gondoljuk, hogy értjük a *fogalom* és a dolog között fennálló kapcsolatot, akkor ezen megértés a *logizma* és a dolog közötti viszony felfogását is megalapozza, illetve lehetővé teszi. Ebben a megértésben szerepet játszik Brentano és Husserl intencionalitáselméleteinek valamifajta kombinációja – a *logizma* a dolog felé irányul –, illetve Meinong tárgyelmélete is – amely Pauler felfogásában az első olyan elmélet, melynek segítségével igazságot szolgáltatathatunk a gondolkodás minden területének, akár létezőkről, akár nem létezőkről legyen is szó (uo.).

Paulernak a logikumról szóló ontológiáját felfoghatjuk akár az ideák platóni elmélete finomított változatának is. A *logizma* nem más, mint platóni idea, mely a magánvaló igazságok rendszeréhez kötődik mint olyan atom, melyből ez a rendszer fölépült. Ahol Platón szinte kizárólag az ideák és a világ közötti vertikális viszonyokkal foglalkozik, Pauler maguknak az ideáknak kölcsönös, horizontális viszonyaira helyezi a fő hangsúlyt. Ahol Platón *Wesensforschungot* üz, azaz meghatározott ideák vagy lényegegek vizsgálatába bocsátkozik, Paulert a *logizmák* rend-

szerének (logikai) struktúrája, az ideák közötti viszonyok és kapcsolatok érdeklik. A világ tárgyaival örök érvényűen meghatározott kapcsolatban álló *logizmák* ideális, örök rendszere iránti ezen elkötelezettség mutatja, hogy milyen messzire került Pauler a comte-i pozitivizmus iránti korai elkötelezettségétől, mely pontosan az ilyen rendszer tagadásában állt. Jelzi továbbá eltávolodását – legalábbis a logika filozófiájában – mindenfajta kantianizmustól, mely a logika és a világ kapcsolatát a „*die gesetzgebende Rolle der Vernunft*”-tól, az ész törvényadó szerepétől függőnek látja. Paulernél, mint ahogyan más osztrák logikai realisták számára, és mint ahogyan előttük Leibniz számára is az idea vagy *logizma* létezése előfeltétele a megismerő szubjektum elméjében kialakuló fogalom létezésének. A fogalom megragadása már magában is az idea tökéletlen megragadását jelenti – s ebben az értelemben az általános megragadása ugyanúgy része a mindennapi tapasztalatnak, mint a különöse.

Szembetűnő, hogy Wittgenstein logikáról és jelentésről vallott nézeteinek mily sok vonása tükröződik Pauler *Logik*jában, amelynek eredeti, magyar nyelvű változata 1925-ben jelent meg – azaz nagyjából öt évvel korábban, mint hogy Pauler feltételezhetően ismeretségbe került volna Wittgenstein munkásságával. Mindezen párhuzamok teljességgel értelmezhetetlenek volnának, ha Pauler gondolkodása a német filozófiai hagyomány égisze alatt fejlődött volna – logikai gondolkodásmódjának alapvetően osztrák (leibniziánus, bolzaniánus, brentaniánus, meinongiánus, husserliánus) meghatározottsága azonban tökéletesen érthetővé teszi őket. Avagy, mindezt a másik irányból megvilágítva: az a tény, hogy Wittgenstein filozófiájában oly sok, már Paulernél is fellelhető eszme köszön vissza, Mulligan tézisének újabb alátámasztásául szolgál, hiszen erre csak a két filozófusra egyaránt ható közös (osztrák) szellemi örökség szolgálhat magyarázatul.⁹

Pauler, Lukács és a zsidók

Olyan időben, amikor figyelemre méltó volt már az is, ha valaki, némely bécsi és cambridge-i szűk körökön kívül, Wittgenstein *Tractatus*ának létezéséről egyáltalán tudott, Pauler megszerezte a munka egy példányát, s azt – mint látni fogjuk – gondosan és jóindulatúan áttanulmá-

⁹ Wittgenstein esetében, egészen leegyszerűsítve, azt mondhatjuk, hogy a meinongiánus eszmék tanára, Bertrand Russell közvetítésével jutottak el hozzá. A teljesebb képért lásd Mulligan 2009, 151–168.

nyozta. A példányba (mely jelen szerző birtokában van) Pauler az 1930. április 3-i dátumot jegyezte be. Három évvel később halt meg.

Mielőtt szemügyre vennénk, hogy milyen filozófiai jelentőséget tulajdoníthatunk Pauler *Tractatus*-olvasatának, először az egyetlen nem filozófiai bejegyzésről kell szólnunk, mely Wittgenstein Bevezetőjének első oldalán (26. oldal) található: Pauler ide Dávid-csillagot rajzolt a „megindító szerénység! Verecundia Judaica?” szavak kíséretében. A kérdéses bejegyzés Wittgenstein következő kijelentésére vonatkozik: „számomra közömbös, hogy amit én gondoltam, gondolta-e már más is előttem”.

Arthur Schopenhauer, Otto Weininger és Scheler korábban már egyaránt úgy vélte, hogy a zsidókból hiányzik a *verecundia* (szerénység, szégyenteljesség), sőt, Weininger szerint ez magyarázhatja, hogy a zsidók között csupán tehetségek vannak, géniuszok azonban nincsenek (lásd Schopenhauer ..., II, 132 §; Weininger 2005, 283; 289; Scheler 1987, 26, 73).

Pauler személyes kapcsolata a zsidósággal meglehetősen bonyolult volt, ennek következtében pedig az említett – és minden bizonnyal ironikusnak szánt – bejegyzés jelentőségét sem könnyű megérteni. A kapcsolat jellegének érzékeltetéséhez elég arról beszámolnunk, hogy hozzáállását befolyásolták az 1919-es esztendő eseményei, amikor is a rövid életű Magyar Tanácsköztársaság (többségében zsidó származású) vezetői száműzték őt a budapesti egyetemről nyolc nappal a március 21-ei hatalomátvétel után. Akkoriban Pauler a filozófiai fakultás tanácsának egyik vezető alakja és az egyetemi autonómia egyik legelkötelezettebb védelmezője volt. Ellenfelei a kormányban Kunfi Zsigmond (oktatásügyi biztos március 21. és június 24. között), valamint Lukács György voltak – Lukács Kunfi helyetteseként, illetőleg március 21-től április 3-ig oktatási és kulturális népbiztosként szolgált. Fennállásának rövid ideje alatt a Forradalmi Kormányzótanács nevéhez több száz ember meggyilkolása fűződik, köztük számos tudósé és értelmiségié. Az augusztus elsejei bukást követően a kormány legtöbb tagja, köztük Lukács is, Ausztriába menekült (magukkal víve számos műkincset és a Magyar Nemzeti Bank aranytartalékát). Paulert augusztus 27-én visszahelyezték korábbi pozíciójába.

Lukács ebben az összefüggésben nem pusztán amiatt érdekes, mert aktívan részt vállalt politikai bűncselekmények elkövetésében, hanem azért is, mert azokat megkísérelte morális szempontból igazolni. Az 1919-ben, nem sokkal a kommunista hatalomátvétel előtt írt *Taktika és etika* című írásában (Lukács 1919) úgy szól a politikai gyilkosságról, hogy abban az eszme „mint a világtörténeti helyzet parancsa, mint a történetfilozófiai hivatottság ölt testet”. Az orosz regényíró is

terroristavezért, Borisz Szavinkovot idézve arra jut, hogy noha „gyilkolni nem szabad, feltétlen és megbocsáthatatlan bűn”, azonban

„meg »kell« tenni... A terrorista cselekedetének végső erkölcsi gyöker[e], hogy ő nemcsak életét áldozza fel testvéreiért, hanem tisztaságát, erkölcsét, lelkét is. Más szavakkal: csak annak gyilkos tette lehet – tragikusan – erkölcsi, aki tudja, megingathatatlanul és minden kétséget kizáróan tudja, hogy gyilkolni semmi körülmények között nem szabad.” (I. m. 197)

A *Népszava* 1919. április 15-ei számában pedig a következőket írja Lukács: „Az államhatalom birtoka azt jelenti, hogy itt a pillanat az egykor elnyomó osztályok megsemmisítésére. Itt a pillanat, de élni is kell vele!”

Sajnálatos módon ezek a bűncselekmények, esetenként gyilkosságok, rányomták bélyegüket az elkövetező évtizedek magyar filozófiai életére, árnyékuk pedig Lukács néhány tanítványának fennmaradó befolyása következtében még ma is rávetül arra. Ez a tény legalább részben magyarázni látszik, hogy a precízebb magyar gondolkodók miért nem tettek szert nagyobb befolyásra szülőföldjükön.

Pauler és a Tractatus

Itt csak arra van tér, hogy a vonatkozó mintegy hetven széljegyzet közül néhányra utaljak (ezek megtalálhatók jelen tanulmány függelékében is). A széljegyzetek néha csak egy-egy szóból, máskor viszont teljes mondatokból állnak, számos, margóra írt felkiáltó- és kérdőjellel kiegészítve.

Filozófiai szempontból igen érdekes, hogy Arisztotelész neve a szöveg margóján újra meg újra föltűnik, különösen azokon a helyeken, ahol Wittgenstein a „forma” és a „szubsztancia” szavakat használja. A 2.021-es tételben:

„A tárgyak alkotják a világ szubsztanciáját. Ezért nem lehetnek összetettek –”

Pauler másik, az osztrák hagyomány szempontjából úgyszintén nem érdektelen filozófus befolyását fedezi föl: Leibnizét. Másrészről viszont *Tractatus*-olvasata még mindig tanúskodik némi Kant-befolyásról – jóllehet csak olyan helyeken, ahol Wittgenstein nem kizárólag tisztán logi-

kai kérdéseket tárgyal. Így az 5.633-as tétel mellett, ahol Wittgenstein fölteszi a szónoki kérdést:

„Hol található a világban a metafizikai szubjektum?”

Pauler az „*in der Vernunft!*” (az észben) rideg-közömbös választ jegyzi be. A 6.421-es megjegyzéshez – „az etika és az esztétika azonos” – széljegyzetet fűzve Wittgensteint „zsnaliszta sekélyességgel” vádolja, ami épp olyasfajta kritika, mint amilyennel Wittgenstein hőse, Karl Kraus élt kortársaival szemben.

Uralkodó benyomásunk azonban az, hogy Pauler a *Tractatust* megértéssel és szimpátiával olvasta. Wittgensteinnel – mint logikussal – szembeni legszigorúbb bírálata annak megállapításában áll, hogy a szerző a „logikai értelmetlenség” elkerülésének programját maga sem volt képes teljesíteni. Ez a pozitív fogadtatás csak akkor látszana meghökentőnek, ha elfeledkeznénk a két filozófus közös osztrák háttéréről.

Logikai alapelv és matematikai axióma

Pauler élete végén írt egy Logikai alapelv és matematikai axióma című tanulmányt (1936, 18–78), amelynek kéziratát a szerző halála után tanítványai jelentették meg.¹⁰

Amint az a címből is kiderül, Pauler ebben az írásában a matematika és a filozófia viszonyával foglalkozik. A tanulmány befejezetlen maradt ugyan, számunkra mégis érdekes lehet, többek között számos, Frege munkásságáról szóló kritikai megjegyzése miatt. Ezek egyike a Frege által a *Die Grundlagen der Arithmetik* 68. paragrafusában megfogalmazott számdefinícióval kapcsolatos, amelyről Pauler megjegyzi, hogy noha Frege koncepciójának nagy előnye, hogy nem a számozás és megszámlálás pszichológiai jelenségeit teszi meg kiindulópontjául, számdefiníciója mégis hiányosnak mondható, mivel az csak a tőszámnemekre vonatkozik, sorszámnevekre viszont nem alkalmazható. Pauler álláspontja ezzel ellentétben az, hogy a szám pontos fogalmának „azt a gyökeret kell megragadnia, melyből úgy a kardinális, mint az ordinális szám levezethető”, egész pontosan azt, hogy egy szám minden esetben „az egyszerűen rendezett halmaz eleme”.

¹⁰ A következőkben erősen támaszkodom az alábbi munkára: Somos 2001, 211–217.

Ami Wittgensteint illeti, Pauler ebben a tanulmányában olyasmit ró fel neki, amit Russellnek is a szemére vet: szerinte mindketten tagadják egy olyan filozófiai tudás lehetőségét, amely különbözne a matematikai (logikai, analitikus) igazságokra vonatkozó tudástól. Pauler ugyanakkor Wittgensteint tartja jelentősebb gondolkodónak, mégpedig azért, mert az ő nevéhez fűződik a viszonyok modern elméletének legkiemelkedőbb megújítása. Pauler gondolkodásmódja ebből a szemszögből nézve a nyelv képeleméletének wittgensteini gondolkodásmódjával hozható összhangba. Wittgenstein számára a *nevek* bizonyos *dolgokat* jelölnek, a nevek különféle elrendezései pedig a *valóságban fennálló szituációkat*. Így tehát a nevek és elrendezések egyaránt a logika, nem pedig a pszichológia felségterületére tartoznak – azaz a *logizmák* területére. Pauler akár azt is kimutathatta volna, hogy noha Wittgenstein sikeresen választotta el a logika területét a pszichológiától, az általa itt és ehhez hasonló kontextusokban alkalmazott „név” terminus használata arra utal, hogy a logikát a *lingvisztika* területétől már nem különítette el, ebbéli kudarca pedig az analitikus filozófia későbbi fejlődése szempontjából rendkívüli jelentőségű.

Mostanra már világos kell legyen, hogy számos rokon vonás fedezhető fel Pauler és Wittgenstein között. Mindketten a logikát tartják az alapvető filozófiai diszciplínának; mindketten a proposíciók objektivista felfogását védik (Brentano szellemében), azaz a dolgok és reprezentációk birodalmán kívül mindketten posztulálják a logikai entitások egy harmadik birodalmát is. Mindezek mellett Pauler Wittgensteinétől jelentősen eltérő nézeteket vall abban a tekintetben, hogy milyen pozíciót szán a logikának a filozófia egyéb területeihez viszonyítva. Pauler számára a logika elvei képezik a *philosophia perennis* magvát – és épp ebből kifolyólag nem tudja értékelni a modern szimbolikus logika felfedezését, noha jelentőségét elismeri, mivel az újabb és újabb logikai rendszerek megalkotása azt a benyomást kelti, hogy *a logika változik*.

Amíg Wittgenstein számára a filozófiai kijelentések azon dolgok körébe tartoznak, melyekről nem lehet beszélni, addig Pauler úgy tekint a filozófiai kijelentésekre, mint bármilyen más kijelentésekre – nem utolsósorban azért, mert azokra is vonatkoznak a logika elvei. Nem tagadja, hogy van bizonyos önreferencialitásuk – aminek következtében a szkeptikus tézisek képtelenné válnak –, és azt sem, hogy ez az önreferencialitás kiküszöbölhetetlen. Mindez azonban olyasmi, amit a filozófiai kijelentésekről felfedezhetünk; amit megfogalmazhatunk újabb filozófiai kijelentésekben, amelyekre szintúgy vonatkoznak a logikai alapelvek.

A Logikai alapelv és matematikai axióma további, Wittgensteinnel szembeni kritikai megjegyzései a korábban már említett széljegyzeteket idézik:

„Képtelen állítása Wittgensteinnek, hogy a dolgok totalitásáról nem lehet beszélni. (Wittgenstein maga is teszi ezt, midőn minden dologról állítja, hogy nem lehet róla beszélni.)” (Pauler 1936)

Az okság elvének Wittgenstein-féle cáfolatával szemben Pauler rámutat, hogy

„Wittgenstein... is ezt veszi fel, midőn például meg akar másokat győzni álláspontjáról.” (I. m.)

Említhetjük továbbá Pauler kommentárját („ezt sikerült elérnie!”) Wittgenstein előszóbeli megjegyzéséhez, mely szerint a könyv „célját akkor érné el, ha élvezetet szerezne annak, aki érti, amit benne olvas” – Wittgenstein valóban sikerrel váltotta ki ezt az oksági hatást legalább egy olvasója, nevezetesen maga Pauler esetében.

Pauler mindezen túl azt is kritikával illeti, ahogy Wittgenstein a *Tractatus*-ban a nyelv szerepét kezeli. Ellenvetését a következőképp fogalmazza meg:

„Tehát összedől Wittgenstein főprogramja is: a nyelven, a nyelvi kifejezhetőségben találni meg a megismerés határait. Hiszen például lelki élményeink nagy része nyelvileg kifejezhetetlen, például az érzelmek, s mégis konstatáljuk létezésüket s bizonyos fokig megismerhetjük azokat. Mindez a nyelv lényegének a félreismerése: a nyelv a közös cselekvés s nem a megismerés érdekében fejlődött ki. Társadalmi s nem ismeretelméleti eszköz. E program a megismerés körét hihetetlenül megszorítja, például kizárná a lelki élet ismeretét. Van nyelvnélküli gondolkodás is (például a kisgyermeknél)...” (I. m.)

Ahogy Pauler itt a „közös cselekvés” (*gemeinsame Handlung*) fogalmát használja, az rokonítható azzal, amit Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódások* 206. paragrafusában „közös emberi cselekvésmódnak” (*gemeinsame menschliche Handlungsweise*) hív – ami nem más, mint egy olyan vonatkoztatási rendszer, melynek segítségével egy különös nyelvet interpretálni tudunk. Amint azonban Somos helyesen rámutat:

„Pauler filozófiai pozíciója természetesen távol áll a kései Wittgenstein nyelvfilozófiájától. Sokkal inkább idézi Bolzanót, aki a hétköznapi nyelvet a »Sprache des gemeinen Lebens«-nek nevezi.” (Somos 2001)

Pauler számára a nyelvfilozófia valóban nevetséges egyoldalúság (*irrsinnige Einseitigkeit*, Somos 2001) – azért, mert az a valóban fontos logikai és metafizikai problémákat megkísérli szinte teljes mértékben száműzni azon dolgok közül, melyek felé a filozófusok érdeklődésüket fordíthatják (Mulligan–Simons–Smith 2006, 63–67).

Függelék

Pauler megjegyzései a *Tractatus Logico-Philosophicus* egy olyan példányából származnak, melyet német eredetiből fordított Charles Kay Ogden; Bertrand Russell bevezetőjével; George Edward Moore, Frank P. Ramsey és Wittgenstein közreműködésével; parallel kiadás, mely az angol szemközti oldalon a német nyelvű szöveget is tartalmazza, London, Routledge – Kegan Paul, 1922.

	A hivatkozott bekezdés	Pauler kommentárja
16. oldal	Azt, hogy a nap holnap is felkel	Önellentmondó: ő maga is a prima causa alapján tesz állításokat (nevezetesen az alapján, hogy <u>holnap is</u> hasonlóképp fog itélni!!)
17.	a világ egészéről lehetetlen bármit is mondani	naiv és önellentmondó nominalizmus!
20.	A jelentés pszichológiai része... nem érdekli a logikust	helyes!
23.	a nyelvek ilyen hierarchiája akár végtelen is lehet	Ez <u>bizonyos!</u> (cf. Tarski.)
26.	számomra közömbös, hogy amit én gondoltam, gondolta-e már más is előttem	megindító szerénység! Verecundia Judaica? [a lap tetején ceruzával rajzolt Dávidcsillag]
27.	[E könyv] célját akkor érné el, ha élvezetet szerezne annak, aki érti, amit benne olvas.	ezt sikerült elérnie!
29.	[Ha ennek a munkának van valami értéke] ... ez az érték annál nagyobb lesz, minél jobban vannak a gondolatok kifejezve.	Sajnos, nagyon is!

	A hivatkozott bekezdés	Pauler kommentárja
29.	Az itt közölt gondolatok igazsága azonban számomra támadhatatlannak és végérvényesnek tűnik.	nem kis eredmény!
2.01	Az összefüggés tárgyak (dolgok) kapcsolata.	Bal oldal: a világ tehát mégis dolgokból áll! Jobb oldal: ? hogyhogy!
2.0121	Ami logikai, az nem lehet csupán lehetséges.	„csupán lehetséges” nem világos
2.0123	Ha ismerem a tárgyat, akkor ismerem összefüggésekben való előfordulásának összes lehetőségét is.	Jó
2.0141	A tárgy formája nem más, mint összefüggésekben való előfordulásának lehetősége.	Arisztotelész
2.0201	Minden olyan állítást, amely komplexumokról szól, fel lehet bontani egy, az alkotórészeikről szóló állításra...	Russell
2.021	A tárgyak képezik a világ szubsztanciáját. Ezért nem lehetnek összetettek.	Leibniz
2.0231	A világ szubsztanciája csak formát tud meghatározni, anyagi tulajdonságokat nem.	Mi lenne az?
2.0233	Két azonos logikai formával bíró tárgy ... csak abban különbözik egymástól, hogy különbözőek.	Diversitas
2.024	A szubsztancia az, ami attól függetlenül létezik, hogy minek az esete áll fenn.	Arisztotelész
2.0251	Tér, idő és szín ... a tárgyak formái.	A mentális segítségével?
2.062	Egy összefüggés fennállásából vagy fenn nem állásából nem lehet egy másik összefüggés fennállására vagy fenn nem állására következtetni.	Ellentmond 2.0121-nek, mivel amennyiben minden összefüggésekben fordul elő, bizonyára következtethetünk az egyikről a másikra.
2.17	A kép leképezési formája az, aminek a képben közösnek kell lennie a valósággal...	Arisztotelész
3.1432	Ahelyett, hogy: „az » aRb « összetett jel azt mondja, hogy a R viszonyban áll b -vel”, helyesen: az, hogy „ a ” meghatározott viszonyban áll „ b ”-vel, mondja azt, hogy aRb .	Arisztotelész
3.333	... Ezzel megoldódik a Russell-paradoxon.	Helyes!
4	A gondolat értelemmel bíró kijelentés.	Létezik azonban nyelv nélküli gondolat is!!
4.11	Az igaz kijelentések összessége az egész természettudomány...	Tehát csak természettudományok léteznek?

	A hivatkozott bekezdés	Pauler kommentárja
4.1272	Az olyan kifejezések, mint: „az 1 egy szám” ... értelmetlenek.	Helyes!
4.128	...ezért nincs se filozófiai monizmus, se dualizmus stb.	Ez teljesen értelmezhetetlen!
4.46	A kijelentést az első esetben tautológiának, a második esetben ellentmondásnak nevezzük.	def.
4.464	(Bizonyos, lehetséges, lehetetlen: ezek azok a fokozatok, amelyekre a valószínűségelméletben szükségünk van.)	Kiváló megoldás!
4.466	(És nincs olyan logikai kapcsolat, amelynek a tárgyak <i>semmilyen</i> kapcsolata nem felel meg.)	Frege és Russell ellenében
4.5	A kijelentés általános formája a következő: Így és így állnak a dolgok.	Helyes!
5.4	Itt mutatkozik meg, hogy nincsenek (fregei és russelli értelemben vett) „logikai tárgyak”, „logikai konstansok”.	Az milyen? [mármint a fregei és russelli értelem – ford.]
5.43	De a logika valamennyi kijelentése ugyanazt mondja. Tudniillik semmit.	Erőszaktétel: ő maga is ilyen kijelentéseket fejtet.
5.454	A logikában nem lehetséges általánosabb és különösebb.	Anélkül, hogy megindokolná!
5.513	...két kijelentés akkor mond ellent egymásnak, ha semmi közös nincs bennük;	De ilyesmi nem létezik
5.5151	A pozitív kijelentésnek előfeltételeznie kell a negatív kijelentés létezését, és fordítva.	Helyes!
5.524	<i>Bal oldal:</i> Ha adottak a tárgyak, akkor ezzel együtt már az összes tárgy adott a számunkra.	Helyes!
5.524	<i>Jobb oldal:</i> Ha adottak az elemi kijelentések, akkor ezzel együtt az összes elemi kijelentés adott.	Semmi köze nincs a problémához!
5.5303	...két dologról mondani, hogy azonosak – értelmetlenség	Helyes!
5.533	Az azonosságjel tehát nem lényegi alkotóeleme a fogalomírásnak.	Helyes!
5.5421	Ugyanis egy összetett lélek már egyáltalán nem lenne lélek.	Helyes!
5.422	Az „A úgy ítéli, hogy p” kijelentésforma helyes magyarázatának meg kell mutatnia, hogy lehetetlen értelmetlen ítéletet hozni.	Ő maga is azt teszi!!
5.552	A „tapasztalat”, amelyre a logika megértéséhez szükségünk van, nem az, hogy valami így és így áll, hanem az, hogy valami van; ez azonban egyáltalán nem tapasztalat.	Helyes!

	A hivatkozott bekezdés	Pauler kommentárja
5.557	A logika nem előlegezheti meg azt, ami az alkalmazásban rejlik.	Nyilvánvalóan!
5.61	A logikában tehát nem mondhatjuk: ez és ez van a világban, az pedig nincs.	<u>Kifejezetten</u> helyes!!
5.62	Az, hogy a világ az <i>én</i> világom, abban mutatkozik meg, hogy <i>a</i> nyelv határai (az egyetlen nyelvé, amelyet értek) az <i>én</i> világom határait jelentik.	Én vagyok a <u>világom</u> ? [angol nyelvű bejegyzés: I am <u>my world</u> ?]
5.621– 5.631	A világ és az élet egy és ugyanaz. Én vagyok a világom. (A mikrokozmosz.) A gondolkodó – megjelenítő – szubjektum nem létezik.	Ellentmondás
5.633	Hol vehető észre a világon <i>belül</i> metafizikai szubjektum?	az Észben [margó:] naiv szenzualizmus és empirizmus
6.021	A szám egy művelet kitevője.	Helyes!
6.031	Az osztályok elmélete teljesen felesleges a matematikában.	kontra Russell
6.111	Márpedig ez pontosan annyira – éppoly kevésbé – tűnik magától értetődőnek, mint például a „minden rózsza vagy sárga, vagy piros” kijelentés, még ha igaz lenne is.	Összekeveri az ellentétet az ellentmondással.
6.112	A logikai kijelentések helyes magyarázata egyedülálló helyet kell hogy biztosítson e kijelentéseknek minden más kijelentés között.	Helyes!
6.1231	Hiszen általánosnak lenni csak ennyit jelent: véletlenszerűen érvényesnek lenni valamennyi dologra.	Nem igazán.
6.127	A logika kijelentései egyenrangúak; lényegi értelemben véve nincsenek közöttük alaptörvények és levezetett tételek.	Ő maga is vét ez ellen!
6.21	A matematikai kifejezés nem fejez ki gondolatot.	Ez mit jelent?
6.23	Ha két kifejezést egyenlőségjel kapcsol össze, akkor ez annyit jelent, hogy egymással helyettesíthetők. Annak azonban, hogy valóban fennáll-e ez az eset, a két kifejezésen kell megmutatkoznia.	Helyes!
6.2321	És az, hogy a matematika kijelentéseit bizonyítani lehet, nem is jelent mást, mint ezt: helyességük belátható anélkül, hogy azt, amit kifejeznek, helyességük szempontjából össze kellene hasonlítani a tényekkel.	Helyes!

	A hivatkozott bekezdés	Pauler kommentárja
6.2323	Az egyenlet csak azt a nézőpontot jelöli ki, amelyből a két kifejezést vizsgálom, nevezetesen a jelöletazonosságuk nézőpontját.	Helyes!
6.343	A mechanika arra tesz kísérletet, hogy egyetlen terv alapján szerkesszen meg minden <i>igaz</i> kijelentést, amelyre a világ leírásához szükségünk van.	Csak a természeti világ leírása.
6.41	A világ értelmének a világon kívül kell lennie. Ha van érték, amely értékkel bír, akkor ennek minden történésen és így-léten kívül kell lennie. Ugyanis minden történés és így-lét véletlenszerű. Ami nem véletlenszerűvé teszi, az nem lehet a világon <i>belül</i> , mert különben megint csak véletlenszerű lenne. A világon kívül kell lennie.	Helyes! Helyes! = Isten? Épp ellenkezőleg.
6.421	Az etika és az esztétika egy.	Zsurnaliszta sekélyesség.
6.4311	A halál nem eseménye a létnek. A halált az ember nem éli át. Ha örökkévalóságon nem végtelen időtartamot, hanem időtlenséget értünk, akkor örökké él az, aki a jelenben él.	[görögül:] <i>thanatos ouden pros hêmas</i> (a halál nincs jelen)* Goethe**
6.5	Egy olyan válaszhoz, melyet nem tudunk kimondani, nem tudjuk kimondani a kérdést sem. Ha egy kérdés egyáltalán feltehető, akkor azt meg is <i>lehet</i> válaszolni.	Ő maga is ezt teszi. Ő maga is kimutatja ennek a hamisságát.

* Szinte biztos, hogy Pauler ezt Epikurostól kölcsönzi. Az *Epikurosz levele Menoikeuszhoz*ban ez áll: minthogy ameddig mi léteünk, a halál nincs jelen, mikor pedig a halál megérkezik, mi nem vagyunk többé.

** Pauler itt valószínűleg Goethe olyan megjegyzéseire hivatkozik, mint például a következők: „Valójában minden állapot, minden pillanat végtelenül értékes, hisz az örökkévalóságot képviseli.” (*Gespräche mit Eckermann*, November 3, 1823); „[A természet] nem ismer sem múltat, sem jövőt. A jelen az ő örökkévalósága.” (*Die Natur*, 1773); „Az egymásra következő pillanatok sora mindig valamifajta örökkévalóság.” (Utolsó levél Zelterhez, 1832).

Irodalom

- Demeter, Tamás 2008: The sociological tradition of Hungarian philosophy. *Studies in East European Thought*, 60., 2008/1–2., 1–16. (Magyarul: uő: A magyar filozófia szociologizáló hagyománya. *Világosság*, 48., 2007/4., 5–20.)
- Grassl, Wolfgang – Smith, Barry (szerk.) 2010: *Austrian Economics: Historical and Philosophical Background*. London, Routledge.
- Hayek, Friedrich A. 1992: Remembering My Cousin Ludwig Wittgenstein (1889–1951). In: *The Fortunes of Liberalism, Essays on Austrian Economics and the Ideal of*

- Freedom (The Collected Works of F. A. Hayek, Volume IV)*. Chicago–London, University of Chicago Press. 176–181.
- Hill, Claire Ortiz 1995: Husserl and Hilbert on Completeness. In Hintikka, Jaakko (szerk.): *From Dedekind to Gödel*. Dordrecht, Kluwer.
- Husserl, Edmund 1994: *Review of Melchior Palágyi's Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik. Early Writings in the Philosophy of Logic and Mathematics*. Dordrecht, Kluwer.
- Johnston, William Michael 1983: *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History, 1848–1938*. Los Angeles – Berkeley – London, University of California Press.
- Lukács György 1919: *Taktika és etika*. Budapest, Közoktatásügyi Népbiztosság. (Angol nyelven: Lukács, Georg 1972: *Political Writings, 1919–1929*. London, New Left.)
- Menger, Carl 1884: *Die Irrtümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie*. Bécs, Holden.
- Menger, Carl 1981: *Principles of Economics*. Friedrich A. Hayek előszavával. New York, New York University Press.
- Menger, Carl 1985: *Investigations into the Method of the Social Sciences with Special Reference to Economics*. New York, New York University Press.
- Mulligan, Kevin 1981: Philosophy, Animality and Justice: Kleist, Kafka, Weininger and Wittgenstein. In Smith, Barry (szerk.): *Structure and Gestalt. Philosophy and Literature in Austria-Hungary and Her Successor States*. Amszterdam, John Benjamins.
- Mulligan, Kevin 1986: Exactness, description and variation: how Austrian analytic philosophy was done. In Nyíri, J. C. [Kristóf] (szerk.): *Von Bolzano zu Wittgenstein*. Bécs, Hölder–Pichler–Tempsky.
- Mulligan, Kevin 1989: The Expression of Exactness: Ernst Mach, the Brentanists and the Ideal of Clarity. In Pynsent, Robert (szerk.): *Decadence and Innovation. Austro-Hungarian Life and Art at the Turn of the Century*. London, Weidenfeld and Nicolson. 33–42.
- Mulligan, Kevin 1990: Genauigkeit und Geschwatz. Glossen zu einem paradigmatischen Gegensatz in der Philosophie. In Bachmaier, Helmut (szerk.): *Paradigmen der Moderne*. Bécs, Paradigmen der Moderne; Amszterdam, Benjamins. 209–236.
- Mulligan, Kevin 1993: Post-Continental Philosophy: Nosological Notes. *Stanford French Review*, 17., 1993/2–3., 133–150.
- Mulligan, Kevin 1995: The Spectre of Inverted Emotions and the Space of Emotions. *Acta Analytica*, 12., 89–105.
- Mulligan, Kevin 2001: De la philosophie autrichienne et de sa place. In Cometti, Jean-Pierre – uő (szerk.): *La Philosophie autrichienne de Bolzano à Musil: Histoire et Actualité*. Párizs, Vrin. 8–25; 293–311.
- Mulligan, Kevin 2002: Getting Geist – Certainty, Rules and Us. In Ouelbani, Mélika (szerk.): *Cinquantenaire Ludwig Wittgenstein, Proceedings of the 2001 Tunis Wittgenstein conference*, University of Tunis, 35–62.
- Mulligan, Kevin 2006a: Certainty, soil and sediment. In Textor, Mark (szerk.): *The Austrian Contribution to Analytic Philosophy*. London, Routledge. 89–129.

- Mulligan, Kevin 2006b: Geist (and Gemüt) vs. Life – Max Scheler and Robert Musil. In Calcaterra, Rosa Maria (szerk.): *Le Ragioni del Conoscere e dell'Agire. Scritti in onore di Rosaria Egidi*. Milánó, Franco Angeli. 366–378.
- Mulligan, Kevin 2009: Tractarian Beginnings and Endings. Worlds, Values, Facts and Subjects. In Primiero, Giuseppe – Rahman, Shahid (szerk.): *Acts of Knowledge: History, Philosophy and Logic. Essays Dedicated to Göran Sundholm. College Publications, Tribute Series, 9.*, 151–168.
- Mulligan, Kevin 2011a: Quibbles and Grumbles from Mitteleuropa. *Teorema*, 30., 2011/1., 103–114.
- Mulligan, Kevin 2011b: Wittgenstein et ses prédecesseurs austro-allemands. *Philosophiques*, 38., 2011/2.
- Mulligan, Kevin – Simons, Peter – Smith, Barry 2006: What's Wrong with Contemporary Philosophy? *Topoi*, 25., 2006/1–2., 63–67.
- Nyíri, J. C. [Kristóf] 1988: Philosophy and Suicide-Statistics in Austria-Hungary. Variations on a Theme of Masaryk. In Novák, Josef (szerk.): *On Masaryk*. Amszterdam, Rodopi. 291–316.
- Nyíri, J. C. [Kristóf] 1999: From Palágyi to Wittgenstein: Austro-Hungarian Philosophies of Language and Communication. In uó – Fleissner, Peter (szerk.): *Philosophy of Culture and the Politics of Electronic Networking, 1: Austria and Hungary: Historical Roots and Present Developments*. Innsbruck–Bécs, Studien; Budapest, Áron. 1–11.
- Palágyi Menyhért 1902a: *Kant und Bolzano: Eine kritische Parallele*. Halle, Niemeyer.
- Palágyi Menyhért 1902b: *Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik*. Lipcse, Engelmann.
- Palágyi Menyhért 1903: *Die Logik: Auf dem Scheidewege*. Berlin, Schwetschke.
- Pauler Ákos 1918: F. Brentano 1837–1917. *Athenaeum*, új folyam 4., 1918/2., 73–78.
- Pauler, Ákos von 1925: *Grundlage der Philosophie*. Lipcse–Berlin, Walter de Gruyter.
- Pauler, Ákos von 1929: *Logik*. Lipcse–Berlin, Walter de Gruyter.
- Pauler Ákos 1936: Logikai alapelv és matematikai axióma. *Athenaeum*, új folyam 22., 1936/1–2., 18–78.
- Příhonský, Franz 2003: Neuer Anti-Kant (Morscher, Edgar – Thiel, Christian szerk., *Beiträge zur Bolzano-Forschung*, 9.). Sankt Augustin, Academia.
- Prohászka, Ludwig 1936: *Gedenkschrift für Ákos von Pauler*. Lipcse–Berlin, Walter de Gruyter.
- Reinach, Adolf 1911: Zur Theorie des negativen Urteils. In Pfänder, Alexander (szerk.): *Münchener Philosophische Abhandlungen*. Lipcse, Barth. 196–254 (újryomva: 1989, 95–140).
- Scheler, Max 1987: *Person and Self-Value: Three Essays* (szerk. Manfred S. Frings). Dordrecht, Nijhoff.
- Smith, Barry 1981: Osztrák és magyar filozófia: Wittgenstein és Pauler logikájáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 25., 1981/1., 139–144.
- Smith, Barry 1987: Zalai Béla és a tiszta lét metafizikája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1987/3., 584–593.
- Smith, Barry 1990: Brentano and Marty: An Inquiry into Being and Truth. In Mulligan, Kevin (szerk.): *Mind, Meaning and Metaphysics: The Philosophy and Theory of Language of Anton Marty*. Dordrecht–Boston–Lancaster, Kluwer. 111–149.

- Smith, Barry 1996: The Neurath–Haller Thesis: Austria and the Rise of Scientific Philosophy. In Lehrer, Keith – Marek, Johann Christian (szerk.): *Austrian Philosophy Past and Present (Boston Studies in the Philosophy of Science)*. Dordrecht–Boston–Lancaster, Kluwer. 1–20.
- Somos, Róbert 1995: Zwei Schüler Brentanos: Ákos von Pauler und Meinong. *Grazer Philosophische Studien*, 50., 591–601.
- Somos, Róbert 1999: Bernard Bolzano's Influence in Hungary During the First Decades of the 20th Century. In Löffler, Winfried – Runggaldier, Edmund (szerk.): *Vielfalt und Konvergenz. 5. Kongress der Österreichischen Gesellschaft für Philosophie*. Bécs, Hölder–Pichler–Tempsky. 597–603.
- Somos, Róbert 2001: Wittgenstein und Ákos von Pauler. Eine Kritik des Tractatus Logico-Philosophicus am Anfang der dreißiger Jahre. In Hogrebe, Wolfram (szerk.): *Philosophia Hungarica*. Würzburg, Königshausen und Neumann. 211–217.
- Weininger, Otto 2005: *Sex and Character*. Bloomington, Indiana University Press.
- Wittgenstein, Ludwig 1974: *Letters to Russell, Keynes and Moore* (szerk. Georg Henrik von Wright). Oxford, Blackwell.
- Wittgenstein, Ludwig 2004: *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest, Atlantisz.
- Wojtyła, Karol 1979: *The Acting Person: A Contribution to Phenomenological Anthropology*. New York, Springer.
- !Schopenhauer, Arthur *Parerga and Paralipomena*, vol. 2, § 132!

Somos Róbert

Alexius Meinong és Pauler Ákos

tanulmányomban igyekszem azt a hatást föltérképezni, amelyet Alexius Meinong osztrák filozófus gyakorolt Pauler Ákosra a XX. század első évtizedeiben. Remélhetőleg sikerül néhány ponton kiegészíteni korábbi, hasonló tárgyban született munkáim (Somos 1995, 1999) eredményeit.

Pauler Ákos és az osztrák filozófiai hagyomány

Ma az osztrák filozófiai hagyományról többféle, egymástól eltérő értelemben beszélnek, sőt, nem eretnenség olyasmit állítani, hogy nem is létezik önálló osztrák bölcséleti tradíció. Részletesebb indoklás nélkül elfogadom az osztrák filozófiai hagyomány létezését állító tézisnek egy mérsékelt változatát, azt az elgondolást, miszerint szorosabb, genetikus értelemben véve – tehát konkrét, szövegszerűen igazolható hatástörténeti összefüggések föltárása révén és a gondolatok szerkezeti egyezéseinek kimutatásával – megállapítható egy bizonyos „családi hasonlóság” léte a következő gondolkodók tanaiban: Bernard Bolzano, Franz Brentano, Edmund Husserl, Alexius Meinong, Kazimierz Twardowski. E filozófiai vonulat fő vonása a korszakban domináns neokantiánus filozófia szubjektív kiindulópontjának elvetése, egyfajta objektivizmus, amelynek érvényesítését a tudatfilozófia területén is igyekeznek hangsúlyozni, a klasszikus német idealista bölcséleti irány elutasítása, szorosabb kapcsolatok kiépítése a szaktudományokkal a filozófia önállóságának fönntartása mellett, olyan beszédmód kialakítása, amely a filozófiát közelebb hozza a matematikához, logikához, pszichológiához.

Pauler viszonylag korán kapcsolatba került ezzel a hagyománnyal. Az 1876-ban született magyar filozófus pályája elején a tudományelmélettel és pszichológiával felvértezett pozitivizmus híve (Pauler 1898), majd a neokantianizmus követője (Pauler 1903/1904, 424–440, 541–561/64–78; 1904). A század első éveiben a Tudat és valóság című tanulmányában jelenik meg először az a brentanói, husserli örökség, amely igen lényeges szerepet játszik a magyar filozófus későbbi bölcelete szempontjából; a deskriptív pszichológia, az intencionalitáselmélet és a fenomenológiai megközelítésmód.¹ A husserli *Logische Untersuchungen* második kötetére hivatkozva különbözteti meg a „tudat” kifejezés két értelmét: 1. az egyéni szervezetben lokalizált, annak processzusai által föltételezett tünemények összessége; 2. értékelő tudatfunkciók összessége. Amint megfogalmazza:

„A tudat mint értékelő aktus szintén valami szubjektív (...) de tartalma (...) független az egyéni aktustól. (...) Az igazság maga, melyet az ítélet kifejez (skolasztikus kifejezéssel élve: az ítélet intencionális tartalma) nem pszichikai aktus, nem is valami egyéni mozzanat, hanem épp ellenkezőleg: független a maga érvényességében minden egyéni élménytől.” (Pauler 1905, 20.)

A tudatfunkció tana még közösséget mutat a neokantiánus filozófiával, s hasonlóképpen az 1907-ben megjelent *Az ethikai megismerés természete* című műve is az „érvényesség” neokantiánus színezetű fogalmát állítja középpontba, ám ekkortól kezdve Pauler egyre határozottabban fordul a logicizmus felé. Husserl jelzése nyomán különösen Bolzano filozófiai vonalvezetése ragadja meg, akire – feltehetően – Brentano is felhívta a figyelmét 1910. március 23. és május 30. között, amikor Pauler is Firenzében tartózkodott, és Mario Calderoni

¹ Ezzel azt is állítom, hogy az osztrák bölceleti hagyomány első komolyabb honi recepciója Paulerhez köthető. Figyelembe kell azonban venni, hogy szemben azon vélekedésekkel, amelyek megrögzött katedrafilozófusként óhajtkák bemutatni, filozófusunk alapvetően nem receptív alkat. Kétségtelen tény, hogy meglehetősen széles körű olvasottsággal bírt. Ez szorosan összefügg korai indíttatásával, amely a tudományos filozófia eszméjével kapcsolódik össze; szerinte ugyanis a filozófia művelése a bölcelet szempontjából releváns tudományos eredmények ismerete és a kor modern filozófiai felfogásainak birtokában történhet csak. Ugyanakkor, amint életrajzírója, Szkladányi Mária írja gondolkodói karakterét és munkamódszerét vizsgálva, a filozófus egyfelől erősen törekedett arra, hogy először saját meggyőződését alaposan kidolgozza, s csak azután vesse azt egybe mások nézeteivel, másfelől pedig életműve dinamikáját sem a külső hatások alakították, hanem egy belső mozgás, amelynek rugója az elnyert filozófiai pozíció meghaladására irányuló folytonos törekvés volt (Szkladányi 1938, 6–11 és 174).

társaságában többször is bölcséleti eszmecserét folytatott Brentanóval. A logicizmus, illetve a tiszta logika sajátos, pauleri koncepciója 1910 környékén formálódik ki, és a következő időszakban – némi alakváltozáson átesve – megmarad számára elfogadott álláspontnak.

Meinong és Pauler. A keresés időszaka (1908–1918)

Az osztrák filozófusok közül Bolzano főleg logikája révén hatott Paulerre (Somos 1999, 61–62.), Husserl pszichologizmuskritikájával, a tiszta logika és a fenomenológia eszméjével (Somos 1999, 58–60); Brentano hatása viszont sokrétűbb ezeknél, és időben is másképpen alakul. Az abszolút érték tana, a deskriptív pszichológia eszméje, a *philosophia perennis* vonzása, a racionális teológia esélyeinek elfogadása képezi a Pauler által elfogadott, Brentanóhoz kapcsolható legfontosabb elgondolásokat. Ezek a tanok tematikai sokféleséget mutatnak, ráadásul a reájuk történő hivatkozások Pauler munkásságának különböző korszakaira esnek (Somos 1996). Ezzel szemben Meinong hatása jól lokalizálható abban az értelemben, hogy a tárgyelmélet az a terület, amely inspirációt nyújtott a magyar filozófus számára. Diszciplináris értelemben azért nem olyan egyszerű a helyzet, mert Meinong maga saját vizsgálódásait az ismeretelmélet körébe helyezte, ma inkább formális ontológiának hívjuk a problémák ezen körét vizsgáló filozófiai tudományt, Pauler viszont az ismeretelméletet pszichologisztikusan terhelt diszciplinának tartotta, az ontológiát pedig a metafizikával azonosította abban az értelemben, hogy a hatásgyakorlás és az elszenvedés jegyeivel definiálta a létező fogalmát, azaz számára a matematikai vagy fiktív tárgyak nem képezték részét semmilyen ontológiának, legfeljebb élete utolsó éveiben.

Pauler első fontos nyilatkozata Meinongról² és a tárgyelméletről 1909-ből származik:

„Újabban A. Meinong kísérli meg az ismerés specifikus tárgyainak osztályozását, s az erre vonatkozó vizsgálatot külön néven »Gegenstandstheorie«-nek nevezi. Bármily érdekesek is idevágó kutatásai, abban az alapvető hiányban szenvednek, hogy általuk csak a »Daseinswissen« és a »Daseinsfreie Wissen« megkülönböztetéséig jut, értvén ez

² Legkorábban Hugo Münsterberg *Philosophie der Werte* című könyve recenziójában említi Pauler Meinong nevét azok sorában, akik az érvényesség szempontját határozotlan elkülönítik a tapasztalati valóságoktól (Pauler 1908).

utóbbin a matematikai megismerést. Az értéket, mint specifikus ismerettárgyat nem veszi tekintetbe.” (Pauler 1909, 4.)

Pauler hivatkozása az 1907-ben megjelent *Über die Stellung der Gegenstandstheorie im System der Wissenschaften* című munkára (Meinong 1907) vonatkozik, fenntartása pedig azzal magyarázható, hogy az előző években a magyar filozófus fő vizsgálódása az erkölcsfilozófia és az erkölcsi megismerés kérdései körül forgott. Az *ethikai megismerés természete* című munkájában az értékítélés első számú terepeként az erkölcsi intuícóra épülő erkölcsi megismerést jelöli meg (Pauler 1907, 4), és feltehetően ezt, illetve az etikai tárgyú kijelentések témáját hiányolja Meinong vizsgálódásából. Ez nem pusztán abból a szempontból érdekes, hogy hiányol valamit, amit az értékítéletek specifikumaként tart számon, hanem azért is, mert a magyar filozófusnál a bölcseleti kérdések részletetekbe menő tárgyalása mindig a filozófia egészének szem előtt tartása követelményével kapcsolódik össze.³

Néhány évvel később a deskriptív pszichológia jelentőségét méltatva Brentano tanítványaként említi Meinongot (Pauler 1911a, 120), és a tárgyelmélet fontosságára hívja fel a figyelmet. A Bolognában 1911-ben rendezett negyedik nemzetközi filozófiai kongresszusról szóló ismertetésében Meinong előadásának jelentőségét abban látja, hogy a „létítéletek és értékítéletek szubtilis megkülönböztetésére törekszik” (Pauler 1912, 90).

Már fontosabb szerep jut Meinongnak *A logikai alapelvek elméletéhez* című pauleri munkában, akadémiai székfoglalójában. Ez a mű Pauler egyik legérdekesebb és legígéretesebb munkája. Véleményem szerint helyesen mutat rá, hogy a korabeli logikában az alapelvek kérdése homályos és viszonylag elhanyagolt téma. Ambiciózus terve szerint a normál kijelentések vizsgálatából kiindulva egy a különböző természetű előfeltevéseket felgöngyölítő redukciós módszerrel el lehet jutni a logikai alapelvekhez. A redukció – amit tehát nyugodtan nevezhetünk logikai analízisnek is – olyan alapelvekhez vezet el, amelyek – durva megközelítésben – a modern logika előfeltevéseivel is egyeznek. Maga az általános vagy transzcendentális megfogalmazás, amelynek érvényesnek kell lennie mind a szorosabb értelemben vett logikára, mind a nem valóságokkal dolgozó matematikára és a valóságtudományokra is, szükségképpen meglehetősen keveset mond ki: 1. „Minden dolog valami tekintetben azonos önmagával” (*principium identitatis*);

³ Ez a különbség összefüggésben van a két filozófus közötti karakterbeli különbséggel. Meinong inkább analitikus elme, aki nem törekedett átfogó filozófiai elméletek megalkotására, ezzel szemben Pauler a totalitás eszméjének kifejezett híve.

2. „Minden dolog összefügg más dolgokkal” (*principium coherentiae*);
3. „Minden dolog osztályozható” (*principium classificationis*) (Pauler 1911b, 14.). Pauler nem részletezi, hogy milyen lépcsőkön haladva jut el ezen elvekhez. A „dolog” fogalmát itt még nem elemzi, csupán „a legáltalánosabb koncepció szubsztrátumaként” vezeti be. Később, a tízes évek végén, erre épül a meinongi tárgyelmélet pauleri változata, az ideológia. A speciális megfogalmazások közül a legtágabb keretet az ontológiai megfogalmazás nyújtja, ahol a „dolog” fogalmának konkretizálása a mai „létező” értelmében vett „lény”: 1. „Minden lény egységes”; 2. „Minden lény összefügg”; 3. „Minden lény osztályhoz tartozik” (i. m., 62). A létezők körében nincs permanens tartalmi azonosság, az első alapelv a változások során megmaradó individuális és elemi jegyet rögzíti. Pauler ontológiai eszmefuttatásai már itt mutatják, hogy a korábbi ontológiai elméletek közül a leibnizi áll hozzá legközelebb. A második tétel alapja mind a megismerés és tapasztalás lehetőségének, mind a kölcsönhatás és kauzalitás elveinek, míg a harmadik egy tágan értelmezett osztályozási princípium, amely összefügg egy adott lénynek a természeti világ evolúciós rendjében elfoglalt pozíciójával.

Természetesen a legérdekesebb a tiszta logikai fogalmazvány. Ennek szubsztrátuma a nem definiált „igazság”, illetve „érvényes tétel” fogalma: „Miután pedig az igazságnak az érvényes tételt nevezzük, ez más szóval azt teszi, hogy a tiszta logikában a logikai alapelvek az igaz tételek legáltalánosabb formai feltételeit fogják kifejezni.” (I. m., 38.) Az alapelvek a következők: Az első szerint az igaz tétel érvényessége azonos önmagával, azaz megmarad. Ez az elv voltaképpen párhuzama a klasszikus szimbolikus és a bolzanói logika azon alapelvének, miszerint az igazságértékek időtlenek, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy Paulernél annak megfelelően, hogy a tételek birodalma csak igaz tételeket tartalmaz. A második logikai alapelv tiszta logikai változata azt mondja ki, hogy minden igaz tétel összefügg a többi igaz tétellel. Pauler szerint az igazságok végtelen számú összessége felfogható egy igazságként. A harmadik elv a *subsumptio* elve: „az igazság mindig egy másik, általánosabb igazságnak szubszumálható, vagy alája egy másik, részletesebb igazság sorolható, amely két eset nem zárja ki egymást.” (I. m., 41.)

Igen röviden tárgyalja a logikai alapelvek tiszta logikai megfogalmazásának kérdését, nem veszi fel sem az ellentmondás, sem a kétértékűség, sem a kizárt harmadik elvét. A lényegi problémákkal inkább csak a bevezető részben és a transzcendentális fogalmazvány kapcsán foglalkozik. Ez mindenképpen súlyos hiányossága elméletének, és rávilágít arra, hogy a redukció módszere nem egzakt metódus.

Ebbe a gondolati keretbe illeszkedik hivatkozása Meinongra:

„Ami *ui.* az *érvényes tételben megmarad, az nem kell, hogy egyúttal a tétel tárgya legyen, hanem épp a tétel érvénye az, amit Meinong »objectivum«-nak nevez, s ami megmarad akkor is, ha a tétel tárgya meg is szűnik létezni... az igazságot sohasem mi teremtjük emberi megismerésünkkel, csak felfedezzük, s e felfedezés folyamata időbeli processzus, de nem maga a kifejezett igazság. Így tehát fenntartás nélkül kimondhatjuk minden igazság nélkülözhetetlen feltételeként érvényességének megmaradását, vagyis időtlenségét, mint az önmagával való azonosság egy formáját.” (I. m., 39–40.)*

Az időtlenség valóban a meinongi *objektívum* fogalmának jellegzetessége, de nem feltétlenül kapcsolódik az igazság fogalmához. A hamis kijelentés igazságértéke ebből a szempontból ugyanúgy viselkedik, mint az igaz kijelentésé. Meinong (1902) az *Über Annahmen* első kiadásában⁴ használja először az *objektívum* terminust a „hogy” kötőszóval bevezetett mellékmondatok státuszára vonatkoztatva. Abban a kijelentésben, hogy „Úgy tudom, hogy nem történt rendzavarás” a „hogy nem történt rendzavarás” egy magasabb rendű ideális tárgy. Meinong a gondolkodáshoz (*denken*) kapcsolja az objektívumot, míg a tárgyat (*Objekte*) a képzetaktushoz (*Vorstellen*). Megközelítőleg a Bolzano-féle *Satz an sich* és a fregei *Gedanke* fogalmának felel meg az objektívum meinongi fogalma, azaz az elgondolás pszichikai, szubjektív aktusától absztrahált kijelentéstartalomról van itt szó, aminek csak egyik jellemzője az időtlenség. Pauler még élete vége felé is viaskodik a meinongi objektívum saját rendszerébe történő helyezése kapcsán felmerülő nehézségekkel.⁵ Az egyik nehézség az *objektívum*nak a kijelentés időtlen érvényességével, igazságával való kezdeti téves azonosításából származik, a másik pedig abból, hogy Pauler a kijelentés szintjéről a terminusok szintjére is ki akarta terjeszteni az *objektívum* fogalmát.

A tízes évek elején már dolgozik az 1925-ben megjelent *Logika* című könyve első változatán. A tradicionális logika bűvkörében maradván nem a kijelentéslogikára alapozza a logika bonyolultabb épületeit, hanem a terminuslogikában is előveszi azokat a kérdéseket és problémákat, amelyek a kijelentések kapcsán fölmerülnek. Számára az egyik fő kérdés ekkor az, hogy milyen szerkezetet mutat a fogalom, a kijelentést alkotó terminus, ha azt a gondolkodás pszichikai aktusától és egyáltalán, minden antropológiai vonatkozástól függetlenül tekintjük.

⁴ Pauler az ettől jelentősen eltérő 1910-es második kiadást használta.

⁵ A posztumusz megjelent *Metafizika* 3. jegyzetében önkritikusan a következőképpen fogalmaz: „Amit igazságtartalomnak mondunk, azt *Meinong objektívum*nak mondja. Logikámban ezt még nem láttam világosan, V. ö. *Logika* 27. §.” (Pauler 1938, 141.)

Szerinte nyilván kell lenni szerkezetének, hiszen a fogalom és az, amire a fogalom vonatkozik, nem lehetnek azonosak.

Pauler 1911–1912-ben megkülönbözteti egymástól a fogalom tárgyát, tartalmát és vonatkozását. A fogalom tárgyán itt azt érthetjük, amit a magyar szimbolikus logikai irodalom Gottlob Frege nyomán „jelölletnek” nevez; tehát az ember fogalom tárgya a konkrét ember. A *Logika* című kéziratban erről azt mondja Pauler, hogy *amit* a fogalom jelent (Pauler 1911–1912, 25). Későbbi tanulmányában finomítani próbál kifejezésmódján, mégpedig a következőképpen: „Az a mozzanat, amelyről a fogalom valamit kifejez, vagyis *amire* a fogalom vonatkozik – a fogalom *tárgya*.” (Pauler 1915, 13.) A fogalom tartalmán azt érthetjük, amit a mai magyar szimbolikus logikai irodalom „jelentésként” tart számon. Pauler szerint „*amivel* azt jelenti” (Pauler 1911–1912, 25), a tanulmányában pedig így fogalmaz: „*ama* momentumot pedig, *amit* a fogalom kifejez, vagyis ami vonatkozik a fogalom tárgyára, a fogalom *tartalmának* mondjuk” (Pauler 1915, 13; kiemelések tőlem – S. R.). A fogalom vonatkozásán azt a módot érti, amint a fogalom tartalma a tárgyat jelenti. Ez tehát a jelentés és jelöllet viszonyát jellemzi. A terminológia későbbiekben történő változása is jelzi, hogy ezen a ponton igen nehezen követhető a pauleri gondolatmenet. A fogalom tárgya nem vet fel különösebb nehézségeket. Ez a fogalomtól különböző valami, amiről mintegy szól a fogalom. Lehet az időben és térben létező világ darabja, egy ilyen értelemben nem létező matematikai világ alkotóeleme, vagy a filozófia tiszta érvényességvilágának lakója. A fogalom „tartalma” már problematikusabb. Szerinte „...a fogalom tartalma csak azt a mozzanatot jelentheti, ami a *jelentésegységet* egy *jelentésegységgé* teszi, vagyis képesít arra, hogy a tárgyat épp jelentésegység formájában visszaadja.” (Pauler 1911–1912, 27.) Ez a mozzanat háromféle lehet: 1. evidencia, 2. megfelelő konstruktív alkat, és 3. adottság, a tudományok pauleri felosztásának megfelelően (tiszta logikai, illetve filozófiai fogalmak, matematikai fogalmak, valóságos dolgokra vonatkozó fogalmak). Ezen a ponton a magyar filozófus azt veti Meinong szemére, hogy nem veszi észre, miszerint a fogalomnak is van objektívuma (Pauler 1911–1912, 29). Arról beszél, hogy „...a fogalom tartalma a fogalom objektívuma, szemben a fogalom objektumával, vagyis a *fogalom* tartalma annak értelmével azonos, melynek gyökere a jelentés ratiójában van.” (I. m., 27.)⁶ Mivel Paulernél a fogalom gyakran összetett, hiszen az

⁶ A fogalom „tartalma” megjelölés mellett a fogalom „értelme” kifejezést is használja. Ezt azonban meg kell különböztetnünk a „jelentés” fogalmától. 1915-ben „jelentés”-en a fogalom tartalmának és tárgyának viszonyát érti (Pauler 1915, 33). A jelentés kétféle értelmét megkülönbözteti meg Frege nyomán; a pszichológiai és a logikai, amennyiben a fregei

ismeretek összefoglalásaként is funkcionál, ezért próbálkozik többször is azzal, hogy az objektívumot bevonja a fogalom tanába – ami egyébként Meinongnál is visszaadható hiányos mondattal, hiszen például „a vörös színessége” frázis is objektívum –, holott annak inkább a tétélelméletben lenne a helye, és az eredeti meinongi elképzelés egyik központi mozzanata éppenséggel az volt, hogy a lelki élmények közül az intellektuális természetű pszichikai aktusok egyik fajtája, az érzékelés tárgya maga az érzékelt tárgy, míg a gondolkodás és ítélet tárgya az objektívum, a kijelentéstartalom vagy gondolat.

Meinong és Pauler. A pauleri rendszer krikristályosodása (1918–1933)

Pauler a tízes évek második felében rendszere kifejtésére vállalkozik, melynek közbülső állomásai *A philosophia rendszere* és *A philosophia problémái* címet viselő kéziratok munkák, eredménye pedig a *Bevezetés a filozófiába*, amely 1920-ban jelent meg. Az az anyag, amelyre e műben támaszkodik, korábbi kutatásainak gyümölcse. A filozófiai diszciplínák rendje szempontjából egy lényeges különbséget láthatunk a közbülső állomások és a *Bevezetés* között. Ez abban áll, hogy a tízes években négy fő filozófiai területről esik szó nála; logikáról, etikáról, esztétikáról és metafizikáról, azaz ontológiáról. Ezzel szemben a *Bevezetés* öt filozófiai diszciplínát tárgyal; az eddig említettekén kívül az ideológia, azaz a tárgyelmélet is integráns része lesz a bölcsélet egészének. Úgy tűnik, a korábbi kísérleteiben Pauler a logika problémakörei között

Sinn (jelentés) az objektív, a *Bedeutung* (jelöllet) pedig a szubjektív jelentést nevezi meg. (i. m., 44). Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a fregei logika felépítését követné. Pauler részben Bolzano és Husserl nyomán, számos korabeli logikushoz hasonlóan továbbra is az arisztotelészi terminuslogika keretei között mozog. Minthogy majdnem minden szerző új logikai rendszert vezet be e keretek között, a hivatkozások nem könnyítik meg az olvasó helyzetét. Paulernek az az utalása sem sokat segít az általa „tartalom”-nak, illetve „jelentés”-nek nevezett mozzanatok megkülönböztetésében, miszerint saját tárgy-és tartalommegkülönböztetése lényegében megfelel a husserli *Ideen* distinkciójának a *noémán* belül, hiszen eközben ugyanitt Pauler vitatja azt, hogy miért is kellene a *noéma* „jelentés”-ét a „tartalom”-mal azonosítani (i. m., 43). Szemére veti Husserlnek, hogy nem képes megfelelően szétválasztani a tiszta logikai és a fenomenológiai nézőpontot. Másutt azért bírálja őt, mert nem jut el „...odáig, hogy a fogalomban rejlő jelentést minden elismerő tudattól és így minden »gondolkodástól« függetlenül megálló relációként fogja fel.” (Uo.) Interpretációjában Husserl szerint a világ értelme (*Sinn*) mindenképpen feltesz valamiféle értelemadási mezőként funkcionáló abszolút tudatot.

helyezi el a tárgyelméletet, legalábbis *A philosophia rendszere* című kézirat első, logikáról szóló része a logika tárgyelméleti megközelítését ígéri (Pauler 1910). A tízes évek elejétől igyekezett integrálni a fenomenológiai és a tárgyelméleti megközelítést. A létezőről szóló elmélete alapján – mely a létezőt öntevékeny, hatást gyakorló és elszenvedő, pszichikai és fizikai karakterrel egyaránt bíró egységként kezeli – nyilvánvaló, hogy azon dolgok körének, melyek nem gyakorolnak és szenvednek el hatást, mint például a matematikai objektumok, filozófiai fogalmak, egyéb tudománymetodológiai szempontból nélkülözhetetlen fiktív fogalmak, érvényességek, nem lehet tárgya az ontológia. Ezek a fogalmak ugyanakkor bizonyos értelemben objektív jelentésűek, filozófiai feldolgozásuk megkerülhetetlennek bizonyult. Pauler szerint közös ugyan bennük és az ontológiai fogalmakban, hogy sajátos permanenciát képviselnek, de ez csak ahhoz elég, hogy egy rendszeren belül válnak tárgyalhatóvá, diszciplináris szempontból azonban külön-külön kérdéskört alkotnak.⁷ A fiktív tárgyak problematikája nem engedte meg hosszabb távon azt sem, hogy olyan önellentmondást tartalmazó összetett képzetek, mint a „négyyszögű háromszög”, a logikai alapelvek által strukturált tiszta logika illetékességi körébe kerüljenek. Ez lehetett a fő motívuma annak, hogy egy ötödik filozófiai diszciplinát vezetett be a végleges összefoglaló műben, a *Bevezetés a filozófiába* című könyvében.

Korábbi munkáiban „fogalom”-nak nevezi a tétel alkotórészeit. E kifejezés jelentése szándéka szerint a bolzanói *Vorstellung an sich* mintáját követi, jóllehet a bolzanói szóhasználattal nem volt teljesen megelégedve a *Vorstellung* kifejezés gondolkodástani-antropológiai konnotációja miatt (Pauler 1915, 9). Emiatt később szakított saját terminológiájával is, és a „logizma” szót vezette be a korábbi „fogalom” helyére, és ezen az elgondolásától független, igaz tétel elemi alkotórészét, az igazság tételelemét mint jelentésegységet értette. Ebbe a felfogásba belefér az, hogy nem létező dolgoknak is lehetnek logizmaik, az azonban nem, hogy önellentmondó dolgoknak – mint Bolzano és Meinong esetében – is legyenek.⁸

⁷ Ezzel együtt az értékelmélet helye is megváltozott filozófiai rendszerében. Úgy tűnik azonban, erre Pauler részletesebben nem reflektált. Az értékelmélet egyik alapfogalma, az „érvényesség” voltaképpen nem definiált alapfogalom maradt, helye eredetileg a logikában volt, sőt, a metafizikáról szóló 1912-es kéziratban szoros kapcsolatba került az osztályozás elvével. A végső megoldás az lett, hogy az általános értékelmélet az ideológia zárófejezete lett, beteljesítve a következő sort: fenomenológia, reláció-, kategóriaelmélet.

⁸ A *Bevezetés a filozófiába* tanítása szerint a tétel logizmákból álló igazság. Pauler a szubjektum-predikátum típusú hagyományos felosztást érvényesíti, és ennek megfelelően arról beszél, hogy a szubjektum fogalmát a predikátumé kiegészíti: a tétel „...a logizma dualisztikus kiegészítődének alakja” (Pauler 1920, 39. §). A kopula a tétel alkotórészei

Az ideológia diszciplínájának a pauleri filozófiába való bekerülése magyarázatát legegyszerűbben a történeti fejtegetések alapján közelelíthetjük meg. Az ideológia voltaképpen általános tárgyelmélet, első része pedig, az elemtan a „fenomenológia” címet viseli. Pauler a század első évtizedének közepe táján fordult egy objektivisztikus filozófia felé, és ebben nagyon lényeges szerepet játszott Husserl *Logische Untersuchungen*-je. Husserl mestere, Brentano egyben az ideológiának megfelelő „általános tárgyelmélet” megfogalmazójának, Meinongnak is tanára volt. Pauler történeti fejtegetéseiben mindhárom gondolkodónak alapvető jelentőséget tulajdonít. Mellettük számon tartja ugyan a neokantiánus gondolkodók idevágó eszméit is (Windelband, Rickert), de a modern fenomenológiai kutatás kiindulópontját épp nem a kanti tradícióhoz, hanem Bolzanóhoz köti. Lényeges momentum, hogy Pauler 1910 körül körvonalazódó Bolzano- és Meinong-interpretációja hibás volt, amennyiben azonosította a *Satz an sich* fogalmát a *Wahrheit an sich* fogalmával, és az *objektívum* terminust is kizárólag az igazsággal kapcsolatban értelmezte és alkalmazta. Azon alapmeggyőződését, miszerint a logikai alapelvek regulálják az igaz tételek világát, sőt annak elemeit, és ezért az igazságok számára egy speciális szubzisztenciát kell kijelölni, külön a hamis magában való tétélektől, a későbbiekben sem adja fel. A tízes évek második felében a tudományban nélkülözhetetlen fiktív entitások, hipotézisek vizsgálata során rájött, saját korábbi Bolzano-interpretációja módosításra szorul, hiszen a *Satz an sich* köre – lévén hamis kijelentéseket is tartalmaz – tágabb, mint a *Wahrheit an sich* köre. A fenomenológia lesz az a terület, ahová a bolzanói *Satz an sich* és a meinongi *objektívumok* világának azon darabjai kerülnek, melyek hamisságuk miatt nem elemei az igazságok világának.

Az imaginárius képzetek problémája mutatja, milyen irányba véli fejleszteni Pauler Bolzano elméletét. Az imaginárius képzetek azon részhalmaza a tárgyatlan képzeteknek, amelyek ellentmondást tartalmaznak, például a „négyyszögű háromszög”. Bolzanónál az imaginárius képzetek elemei (*Vorstellung*) lehetnek az igaz tételeknek. Megoldása intenzionális jellegű keretek között történik: a „Nem létezik kerek négyszög” tétel igaz, s azt mondja ki, hogy a „kerek négyszög” összetett ideájának nincs tárgya (Bolzano 1837, 66–70. §§). Pauler Bolzano logikáját részben a tárgyelméletbe, azaz a fenomenológiába utalja, és ennek kapcsán a következőképpen fogalmaz:

közé tartozik, funkciója a szubjektum és a predikátum érvényességi egységének kifejezése. A tiszta logika minden korábbiánál radikálisabb elkülönítése a gondolkodástól terminológiai újításokkal járt. Ez érvényes az ideológiára is.

„Abban az értelemben, amint mi vesszük a fenomenológiai kutatást, az csak az újkori filozófiában, Bolzanóval kezdődik. Nála sem differenciálódik még a fenomenológia külön és önálló tudománnyá, de a sajátos fenomenológiai szempont, mely – amint láttuk (197. §.) – abban áll, hogy a tárgyak határozmányait vizsgáljuk, mielőtt azok a realitás szempontjából tekintetnének, a Wissenschaftslehre minden fejtegetésében már érvényesül (vö. 85. §.). Bolzano túl van azon az előítéleten, hogy csak létező dolgokat ismerhetünk meg, hiszen ezen alapszik pl. a »magábanvaló tétel« fogalma, mely a tételt jelenti, függetlenül attól, hogy az igaz-e vagy sem, gondolja-e valaki, vagy sem (Wissenschaftslehre I. 19. §.). Ezért többször hangsúlyozza (pl. uo. I. 70. §.), hogy szükség van úgynevezett »imaginárius képzetekre« is, amelyek lehetetlen tárgyat jelölnek, pl. »négyyszögű háromszög«. Ezekre a tudományban is rászorulunk, épp azon célból, hogy valaminek a lehetetlenségét mutassuk ki...” (Pauler 1920, 211. §.)

Tehát a fenomenológiában helyet kaphatnak az imaginárius képzetek Paulernél is. A bolzanói tudománytan eszerint már nem a tiszta logika tanait összefoglaló diszciplína, ahogyan a Meinong szerinti tiszta logika is egyszerűen praktikus tudomány és ismeretelmélet – maga Meinong legalábbis így látta –, de semmiképpen sem azonos a pauleri értelemben vett tiszta logikával.

A pauleri filozófiában tiszta logika és ideológia egymásra utalnak. A logikai alapelvekben a legáltalánosabb értelemben vett „valami” megjelölésére a meinongi „dolog” fogalma szerepel, és azt is hangsúlyozza a magyar filozófus, hogy a fenomenológiai deskripció sohasem lehet abszolút előfeltevés-mentes, mert a logikai alapelvek érvényét feltételezi. Vajon helyet foglalnak-e imaginárius képzetek elemként a pauleri tiszta logikában? A választ ő maga adja meg: nem, mert az önellentmondó képzet nem lehet logizma. „A logizma önmagában épp azt jelenti, hogy az, amit jelöl, az, ami, vagyis jelenti a jelölt dolognak önmagával való azonosságát. Ez a logizma sajátos funkciója.” (I. m., 36. §.) A *Bevezetés* még nem nyilatkozik az önellentmondó logizmákról, csak annyi derül ki belőle, hogy a tárgyatlan képzetet kifejező logizma esetén nem merül fel probléma. Majd *Logika* című művében jelennek meg olyan nehézségek e felfogás kapcsán, amelyek magát a pauleri rendszer koherenciáját veszélyeztetik, és amelyekre filozófusunk nem reflektál.

Valójában egyedül a fenomenológia az a terület, ahol Pauler általános jelentőséget tulajdonít Meinong kutatásainak. Husserl mellett őt tekinti a modern fenomenológia kezdeményezőjének, sőt, bizonyos értelemben Husserl fölé helyezi. Értékelése a következőképpen hang-

zik: „E. Husserl és A. Meinong a modern fenomenológiai kutatás megalapítói.” (I. m., 212. §.)

„A Husserl-féle fenomenológiában még sok a homály és ingatagság: úgy véljük, hogy még nincs teljesen tudatában annak, hogy a leírásnak is vannak mind formai, mind tartalmi preszuppozíciói, s így részben osztozik Bergson előítéletében, mely szerint van tisztán intuitív megismerés.” (Uo.)

A leírás ugyanis Pauler szerint „nem egyéb, mint az ismeretlennek beosztása az ismertbe szemlélet alapján”. Nyilvánvaló módon ez, a szemléleti mozzanat képezi a tartalmi előfeltevést (Pauler 1920, 200. §). A formai preszuppozíció pedig a következő:

„Végül a leírás is ítéletekben nyilvánul, az ítélet pedig a logikum, mely felteszi az összes logikai szabályok s végül a logikai alapelvek érvényét... Mi következik mindebből? Nyilván az, hogy a fenomenológiai leírás csak viszonylag tekinthető végső kiindulópontnak és előítéletmentesnek. Általa már ismert tartalmakat öntudatosítunk és rendszerezünk, de nem szűzi tisztaságukban vezetünk be. A logikai és tartalmi előfeltevésektől teljesen ment leírás *contradictio in adjecto*, mert a leírás már első lépésével szükségképpen ítélet, értékelés, általánosítás, szóval szelekció.” (I. m., 200. §; kiemelések tőlem – S. R.)

Végeredményben mi az, amiben Pauler álláspontja szerint Meinong Husserl fölött áll?

„[Meinong] vizsgálatai Bolzanónak talán csak közvetett hatását is mutatják, hogy az ismereti tárgyak köre tágabb, mint a létező objektumoké. Husserl fenomenológiájától az intuitív elem háttérbeszorulása különbözteti meg e vizsgálódást, mely igen termékenynek ígérkezik.” (I. m., 213. §.)

Úgy vélem, a pauleri fenomenológia létrejötté szempontjából Husserl szerepe a legfontosabb, mert ő adja az első lökést Pauler számára a *Logische Untersuchungen* pszichologizmuskritikájával. Innen vezet a további út Bolzanóhoz és Meinonghoz, akik viszont közelebb állnak formalizmusra hajló filozófiai vonalvezetéséhez.

Végezetül a harmincas években egy olyan terminológiai változásnak lehetünk tanúi Pauler filozófiájában, amely a teizmus kikötőjében való lehorgonyzásából következik. Nem tagadja meg ugyan teljesen a tárgyelméleti, saját szóhasználatára szerint az ideológiai diszciplína lét-

jogosultságát, hiszen a *Bevezetés* 1933-as harmadik kiadása a korábbi változat szerkezetét teljességgel megtartja, márpedig abban önálló fejezet szól az ideológiáról; mindazonáltal egyrészt szorosan az ideológia körébe tartozó dolgot nem ír, másrészt előnyben részesíti azt a megoldást, miszerint a létezőkről szóló ontológia fogalma átfogja az igazságok, értékek és reális valóságok teljes körét. Ez a terminológiai változás teljes egyértelműséggel regisztrálható A tiszta logika metafizikai vonatkozásai című munka megfogalmazásában:

„Inkább az a terminológia ajánlatos, hogy ontológiának nevezzük minden tárgy közös határozmányainak – bármely értelemben is létezik az (akár mint érvényesség, akár mint valóság) –, metafizikának pedig csak a valóság (egzisztens dolgok) egyetemes határozmányainak tudományát. Ez esetben az ontológia egybeesik a ma »tárgyelméletnek« s »fenomenológiának« (Meinong, Husserl) nevezett vizsgáladási területtel.” (Pauler 1937, 209.)

Hangsúlyoznunk kell, ez a módosulás csak látszólag mutat közösséget a modern felfogással, amely a tárgyelméletet formális ontológiaként értelmezi. Paulernél nem erről van szó, hanem arról, hogy a fenomenológia és az ontológia olyan összekapcsolása révén, amelyet korábban mindig határozottan elvetett, a teológiai szempont is megjelent a tárgyelméletben.

Irodalom

- Bolzano, Bernard 1837: *Wissenschaftslehre*. Sulzbach, Seidel.
- Husserl, Edmund 1901–1902: *Logische Untersuchungen I–II*. Halle, Niemeyer.
- Meinong, Alexius 1902: *Über Annahmen*. Lipcse, Barth.
- Meinong, Alexius 1907: *Über die Stellung der Gegenstandstheorie im System der Wissenschaften*. Leipzig, Voigtländer.
- Pauler Ákos 1898: *A természetphilosophia fogalmáról és feladatairól*. Budapest, Athenaeum.
- Pauler Ákos 1903/1904: *Ismeretelméleti tanulmányok*. Budapest, Athenaeum.
- Pauler Ákos 1904: *Az ismeretelméleti kategóriák problémája*. Budapest, MTA. (Értekezések a bölcséleti tudományok köréből, III/5.)
- Pauler Ákos 1905: Tudat és valóság. *A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*, 5., 1905/16., 17–28.
- Pauler Ákos 1908: *H. Münsterberg: Philosophie der Werte*. *A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*, 8., 1908/2., 73–78.
- Pauler Ákos 1907: *Az ethikai megismerés természete*. Budapest, Franklin-Társulat.

- Pauler Ákos 1909: Intuitio és bizonyosság. *A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*, 9., 1909/1., 1–19.
- !Pauler Ákos 1910: *A philosophia rendszere...*!
- Pauler Ákos 1911a: Az 1910-ik év nevezetesebb filozófiai eseményeiről. *A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*, 11., 1911/2., 117–131.
- Pauler Ákos 1911b: *A logikai alapelvek elméletéhez*. Budapest, MTA. (Értekezések a philosophiai és társadalmi tudományok köréből, I/1.)
- Pauler Ákos 1911–1912: *Logika* (kézirat). MTAK Kézirattára Ms 5047/17.
- Pauler Ákos 1912: A IV. Nemzetközi Philosophiai Congressusról. *A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*, 12., 1912/2–3., 83–95.
- Pauler Ákos 1915: *A fogalom problémája a tiszta logikában*. Budapest, MTA.
- Pauler Ákos 1918: *A philosophia rendszere* (kézirat). MTAK Kézirattára Ms 5046/3.
- Pauler Ákos 1920: *Bevezetés a filozófiába*. Budapest, Pantheon Irodalmi Intézet.
- Pauler Ákos 1937: A tiszta logika metafizikai vonatkozásai. *Athenaeum*, 23., 1937/4–6., 209–255.
- Pauler Ákos 1938: *Metafizika*. A szerző kézirati hagyatékából sajtó alá rendezte és előszóval ellátta Dékány István. Budapest, MTA.
- Somos Róbert 1995: Zwei Schüler Brentanos: Alexius Meinong und Ákos von Pauler. *Grazer Philosophische Studien*, 50., 591–601.
- Somos Róbert 1996: Franz Brentano und Ákos von Pauler. In Schramm, Alfred (szerk.): *Philosophie in Österreich 1996. Vorträge des 4. Kongress der Österreichischen Gesellschaft für Philosophie*. Bécs, Hölder–Pichler–Tempisky. 522–525.
- Somos Róbert 1999: *Pauler Ákos élete és filozófiája*. Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz.
- Szkladányi Mária 1938: *Pauler Ákos életművészete*. Budapest, Franklin-Társulat.

Robert Zimmermann élete, munkássága és Alexander Bernáttal való kapcsolata

Bevezető

Érdekes tény, hogy míg az egyetemes filozófiatörténet oly sokat tud a modern kori osztrák bölceletről, a XIX. századról, különösen a második felének filozófiai életéről jóval kevesebb szó esik a szakirodalomban. Míg Ludwig Wittgenstein vagy Rudolf Carnap munkásságáról a mai napig éles viták folynak, számos tanulmány, cikk és egyéb írásmű teszi tevékenységüket vizsgálódás tárgyává, addig mások, mint példának okáért a kiváló természetfilozófus és fizikus Ludwig Boltzmann, kívül esnek a szakma látókörén.

Joggal merülhet fel a kérdés a tisztelt olvasóban, hogy vajon mi ennek a jelenségnek az oka. Rögtön előrebozsátom, hogy erre magam sem tudok kimerítő választ adni. Még a számba vehető válaszlehetőségek fölvezetése is szétfeszítené e rövid tanulmány kereteit. Bevezetőül csupán annyit jegyzek meg, nem egészséges dolog, hogy a filozófiatörténet-írás szinte pusztán a nagy rendszeralkotók és a kimagaslóan originálisnak fölcímkezett gondolkodók tárgyalására összpontosít. A nagy filozófiai rendszerekről ugyanis gyakorta kiderül, hogy alapjaiban téves elgondolásokon alapulnak, vagy olyan fogalmakat alkalmaznak, melyeknek kiküszöbölésére építették fel őket. A már messziről fölismerhető originalitás pedig, alapos kutatómunka után, gyakran csekélyke újdonsággal megtoldott szellemi örökségnek bizonyul.¹ Az alábbiakban egy olyan, a XIX. század második felében tevékenykedő, kimagasló képességű, saját korában ismert és tekintélyes osztrák filozófusról értekezek, akit véleményem szerint mára szintén méltatlanul szorított háttérbe a filozófia-

¹ A probléma legalaposabb körülménye: Somos 2004.

történeti emlékezet. Igyekszem bemutatni életpályájának legfontosabb állomásait, filozófiai tevékenységét és kapcsolatát a magyar filozófiatörténet egyik kimagasló, ám hozzá hasonlóan háttérbe szorított alakjával, Alexander Bernáttal.

Bécs az 1890-es években bővelkedett különleges tehetségű tudósokban, orvosokban, művészekben. Olyan kiemelkedő komponisták ott-hona volt, mint Johannes Brahms, Anton Bruckner, Gustav Mahler, Arnold Schönberg vagy ifjabb Johann Strauss. Érdekes tény, hogy míg például Eduard Hanslickot, a kor neves zenekritikusát máig számon tartja az emlékezet, addig mások, akik az adott időszakban legalább ugyanolyan, sőt nagyobb ismertségnek és elismertségnek örvendtek, kihullottak az idő rostáján. Ez utóbbi csoportba sorolható a XIX. század végének ismert filozófusa és irodalomkritikusa, Robert Edler von Zimmermann is, kinek neve mára elhalványult a filozófiai irodalomban, noha a századfordulón bármely tanult bécsi ember tanúsíthatta volna ismertségét és nagyfokú tekintélyét (Payzant 2001, 1).

A Bolzano-hatás

Zimmermann Prágában született 1824. november 2-án. Fiatalkori szellemi fejlődésére édesapja, Johann Augustus mellett, aki maga is tanár-ember volt, főként annak barátai, Bernard Bolzano és Michael Josef Fesl voltak legnagyobb hatással. Bolzano (1781–1848), a matematikai logika úttörője, a Zimmermann család régi barátja volt. Papként ő adta össze ugyanis Robert szüleit még 1823-ban. Mikor Robert felsőbb éves lett, Bolzano átvette az éles eszű fiú filozófiai oktatásának irányítását édesapja kezéből. Annál is inkább megtehetette ezt, mivel 1819. december 24-én megszűnt oktatói állása. Korábban a prágai egyetem professzoraként tevékenykedett, ám ekkor eltanácsolták.

Érdeemes egy rövid kitérőt tennünk ezt megvilágítandó, hiszen ez az eset is híven tükrözi a század elejének osztrák szellemi életét, melynek tudatában jobban értelmezhetővé válnak Zimmermann életének eseményei is a század második felében. Bolzano erősen introvertált, félénk természetű ember volt, aki meglehetősen rosszul viselte a kor politikai és egyházi viharait. Mindemellett bámulatos szellemi képességekkel rendelkezett (Künne 1998, 823–827). A kissé bátortalan ifjút 1805 áprilisában szentelték római katolikus pappá. A filozófiai doktorátus megszerzését követően a prágai egyetem bölcsészettudományi karán tanított vallási stúdiumokat. Ígéretes kezdés volt ez az akadémiai karrier szempontjából, de három hónap múltán császári rendeletben utasított-

ták el az egyetemről „kantianizmus” vádjával. Immanuel Kant kriticismusa félelmetes fenyegetésnek tűnt az egyház számára. Kant „kopernikuszi fordulatóban” a Szent Tamás-i tanok elleni kihívást látták csupán. A bécsi egyetemen 1798. július 4-én egy Kant filozófiájának tanítására vonatkozó kérelmet azzal utasított el a szenátus, hogy bölcselete felesleges és veszélyes. Ezt követően jó darabig tilos volt Ausztriában a kantianus filozófia oktatása. Márpedig Bolzanót éppen ezzel vádolták 1805-ben. Szerencséjére akadt egy befolyásos védelmezője Prágában, Florentin Wilhelm érsek személyében, aki azonnal Bécsbe utazott, hogy megakadályozza Bolzano bukását. Erőfeszítéseit ekkor még siker koronázta, ám 1819-ben Bolzano ellenségei ismét támadásba lendültek, és ekkor már senki sem tudta megmenteni őt.

Bolzano a matematika több területén folytatott kutatásokat (O’Connor–Robertson 2005). Figyelme a számok világán túl kiterjedt az elemi és általános geometria, a funkcióelmélet, a metodológia, a mennyiség- és a tételelmélet területére is. Főművének a *Größenlehre* című munkáját tartotta, ám élete vége felé belátta, hogy már nem tudja befejezni. Keresett hát egy alkalmasnak látszó utódot, aki továbbfűzi majd gondolatait.

Zimmermann eleinte híven követte mestere útmutatását, azonban miután Bolzano 1848-ban meghalt, a 24 esztendőes ifjú érdeklődése a matematikai problémákról egyre inkább az esztétika felé terelődött. Bolzano végrendeletében összes kéziratát tanítványára hagyta, akinek íróasztalfiókjában pihentek a rendkívüli érdeklődést kiváltó anyagok egészen 1882-ig, amikor is a kissé hálátlan örökös átadta őket az Osztrák Tudományos Akadémiának, így bekerülhettek az Osztrák Nemzeti Könyvtárba. A teljes Bolzano-életműkiadást számos tényező, elsősorban annak szerteágazósága és bonyolultsága akadályozta ebben az időszakban. Meg kell jegyezni azonban, hogy Bolzano munkássága iránt halálát követően egyre fokozódó érdeklődés mutatkozott. A korábban vele együttműködő Franz Prihonsky nagyon nehezményezte, hogy a mester értékes hagyatéka egy fiók mélyén porosodik, s végső soron sikerült egy még nem publikált Bolzano-kéziratot megjelentetnie még 1851-ben. Ez a munka a *Paradoxien des Unendlichen* címet viselte, és a végtelen problémájához kapcsolódó paradoxonokat tárgyalta elsősorban. Ez a mű az első komoly halmazelméleti szakmunka, melyet Georg Cantor is rendkívül nagyra tartott, és sokat merített belőle. Zimmermann tehát végső soron nem váltotta valóra ifjúkori mestere álmait, ám az egész életén át tartó szigorú tudományos módszeresség iránti igény és tisztelet bizonyosan Bolzano hatását mutatja.

Herbartianus Ausztria

Tekintsük át milyen volt a filozófia helyzete Ausztriában a század közepén és második felében (Johnston 1983)! Osztrák földön 1849-ig nem léteztek amerikai vagy német mintájú filozófiai tanszékek és intézetek. A XIX. század derekáig a filozófiai vizsgálódások a katolikus egyház szigorú ellenőrzése alatt állottak. Ezt követően a filozófiának tehát újra kellett építenie magát, melyhez pontosan olyan fiatal, kimagasló szellemi képességű, jó kapcsolati hálóval rendelkező és opportunista alkotókra volt szükség, mint amilyen Robert Zimmermann. Szekularizálódott tehát a filozófiaoktatás az egyetemeken és a gimnáziumokban is.

Ebben a folyamatban igen jelentős szerepet játszott Franz Exner (1802–1853) prágai filozófiaprofesszor, aki a Zimmermann család baráti köréhez tartozott, és maga is tanította Robertet a prágai egyetemen. Exner 1849-ben ugyanis rendkívül magas, befolyásos pozícióba került Bécsben, az oktatásügyi minisztériumban (Münz 1900, 294–299). Az általa kezdeményezett oktatási reformoknak köszönhetően a német Johann Friedrich Herbart (1776–1841) bölcselete ugyanolyan hivatalos filozófiává vált Ausztriában, mint a hegelianizmus Poroszországban. Sok tekintetben Kant filozófiájára épülő pedagógiai és lélektani munkásságának Zimmermann mellett olyan tisztelői és követői akadtak, mint Wilhelm Drobisch, Gustav Hartenstein, Theodor Waitz, Ludwig Strümpell, Franz Lott, Wilhelm Fridolin Volkman. Némi késéssel az 1850-es és 1860-as évek közepén Magyarországon is előszeretettel használták tankönyveit a középiskolákban (Fináczy 1934, 81–120). Exner fellépésétől kezdve évtizedeken át, ha bárki bármilyen természetű tanári pozíciót szeretett volna betölteni osztrák földön, annak herbartianusnak kellett vallania magát. A pedagógiai módszerek, sillabuszok, az adminisztráció az oktatás minden szintjén Herbart doktrínái szerint vagy ezek értelmezése alapján folyt. Ez persze Zimmermann számára egyáltalán nem jelentett nagy kihívást, élete végéig hűséges herbartianus maradt. Alexander Bernát számára viszont ez a ragaszkodás és hűség meglehetősen problematikusnak bizonyult bécsi tartózkodása idején, ám erről a későbbiekben részletesen írok majd.

Zimmermann útja a bécsi professzúráig

Az osztrák egyetemeken négy hagyományos fakultás működött ebben az időszakban: az orvosi, a jogi, a teológiai és filozófiai (Spitzer 1900, 202–212). A filozófiai fakultáson minden olyan jellegű ismeretet taní-

tottak, amelyet a többen nem. A képzés kiterjedt a természettudományos tárgyakra és természetesen a mai értelemben veendő filozófiára is. Bárkinek, aki orvos, jogász vagy teológus szeretett volna lenni, először a filozófiai fakultást kellett elvégeznie, ami két esztendő telt igénybe. Ezt követően az illető dönthetett úgy, hogy átmegy valamely másik fakultásra, vagy a filozófiai maradvánnyal doktorátust szerez.

Zimmermann ez utóbbi lehetőséget választotta. A prágai egyetemen eltöltött két filozófiai év után a jogi fakultáson folytatta tanulmányait. Egy év elteltével azonban megszakította a jogi stúdiumokat, mivel rendkívül unalmasnak találta a száraz paragrafusok tanulmányozását. Inkább Bécsbe költözött, hogy befejezze filozófiai tanulmányait. Természetfilozófiai tárgyakból (fizika, kémia, asztronómia) szerezte meg doktorátusát 1846. május 2-án. Az ezt követő években alacsonyabb pozíciókban tevékenykedett, asszisztensként dolgozott egy csillagvizsgálóban. Filozófiai tevékenységét sohasem függesztette fel, 1848-ban elnyerte a Koppenhágai Tudományos Akadémia első díját egy Gottfried Wilhelm Leibniz és Herbart tanítását összehasonlító dolgozatával (Zimmermann 1849). Mindeközben a Szász–Coburg–Gotha hercegi család támogatását is élvezte.

Zimmermann 1848 márciusában maga is részt vett a forradalomban. Tagja volt ugyanis a bécsi egyetemi zászlóaljnak, az akadémiai légiónak, mely tanárokat és diákokat egyaránt tömörített (Wurzbach 1891, 131). Robert maga is harcolt a barikádokon, az eseményeket versben is megörökítette. A forradalom bukása után azonban igyekezett titkolni szerepvállalását, s végtére is sikerült megmenekülni a véres megtorlások elől. Sikerei jutalmául, természetesen Exner közbenjárására, 1849 márciusában magántanári kinevezést kapott, mely fizetés hiányában aligha biztosíthatta megélhetését. Nem véletlen tehát, hogy elfogadta az időközben adódó rendkívüli tanári kinevezést 1849. november 28-án az olmützi egyetemen.

Székfoglaló beszédében arról értekezett, hogy a filozófia célja a lehető legnagyobb világosság és megkülönböztethetőség elérése a gondolatok, fogalmak, ítéletek, következtetések szintjén, valamint hogy a filozófiai tudás nem más, mint a tudás végső föltételeinek ismerete. Bár ez irányú gondolatai nemigen léptek ki a hivatalos herbartianus doktrínák köréből, papi ruhát viselő kollégái meglehetősen megdöbbenek szavain. Azt vetették a szemére, hogy valamiféle „új prófétának” képzelet magát. Tehát már megérkezésekor meglehetősen nagy ellenszenvvel viselkedtek iránta kollégái. Ebben az ellenszenvben természetesen szerepet játszott az ezekben az években egyre inkább erősödő cseh nacionalizmus is.

Nem véletlen, hogy 1852. február 23-án Zimmermann elfogadta az Exner közbenjárására számára följánlott rendes professzori kinevezést

a prágai Károly-egyetemen, mely a térség legrégebbi alapítású, legpatinásabb egyeteme volt, kiváló könyvtárral felszerelve. Itt, ha lehet, még jobban megbotránkozott munkatársait gyakran hangoztatott kijelentésével, miszerint a filozófia egyetlen föladata a fogalmak elemzésében rejlik. Nincsen szó sem igazról, sem jóról, sem istenről, sem semmi egyébről. Véltetően ez volt a fő oka annak, hogy az annyira áhított bécsi professzori kinevezésre még majdnem tíz esztendő t várnia kellett. Természetesen nagyban visszavetette ez irányú terveit pártfogójának, Exnernek 1853-ban bekövetkezett halála is, ez azonban nem jelentette azt, hogy a herbartianizmus csillaga leáldozott volna az oktatásügyi minisztériumban. Végtére is 1861. január 16-án megkapta a bécsi professzori széket, melyet több mint harminc esztendőn át, 1898-ban bekövetkezett haláláig tudhatott magáénak (Schlosser 1934). Sokáig ő a bécsi egyetem egyetlen rendes, kinevezett filozófiaprofesszora.

Több mint harminc éven át volt tehát filozófiaprofesszor Bécsben. Az 1886/1887-es tanévben az egyetem *rector magnificus* címét is viselte. Kinevezését melegen üdvözlte a korabeli osztrák sajtó. Zimmermann elődje a professzori székben a rendkívüli tekintélynek örvendő Ignác Jan Hanuš volt, aki már Olmützben is megelőzte őt. Hanuš 1852-ben távolították el Hegel-előadásai miatt. Eltávolítása azonban német nyelvterületen nagy vihart kavart. Bolzano ugyanígy járt 1819-ben, de a forradalom utáni Ausztriában már nem lehetett egy ilyen ügyet a nyilvánosság előtt eltussolni. Hanuš eltiltották ugyan a tanítástól, ám professzori fizetését továbbra is kapta. Végül is az egyetemi könyvtár igazgatója lett.

A leghűségesebb „herbartianus”

A XIX. században német nyelvterületen húsz esztendőn keresztül állt egymással szemben a herbartianus és a hegelianus filozófia. Herbart 1841-ben bekövetkezett halála után a herbartianus iskola rendkívül nagy tekintélyre tett szert Ausztriában és Németországban. Virágkorát 1845–1865 között élte, két kiemelkedő szellemi központja Prágában és Lipcsében volt. Végső soron Zimmermann lett a legtermékenyebb és legbefolyásosabb herbartianus filozófus ebben időszakban. A herbartianusok magukat realistának és objektivistának tekintették a hegelianusokkal szemben, bár maga Herbart mindig a közös nevezőt kereste az ellentétes filozófiai nézetek között, akárcsak példaképe, Leibniz. A század végére a hegelianizmus a spekuláció szinonimájává vált, míg a herbartianusok egzakt filozófusnak nevezték magukat. Meg

kell jegyezni azonban, nem igazán látható, hogy ez az egzakt jelleg miben is áll valójában, hisz nézeteik szintén nem nélkülözik a filozófiai spekulációt.

Zimmermann olyannyira elkötelezett herbartianus volt, hogy pusztán ilyen kiindulási alapról volt képes véleményt formálni más gondolkodói teljesítményekről. Jól illusztrálja ezt egyik gyermekkori ismerőséről, iskolatársáról, Eduard Hanslickról tett megjegyzése 1864-ből, amikor is azt vetette a szemére, hogy nem professzionális filozófus és nem herbartianus (Payzant 2001, 14). Való igaz, Hanslick nem volt szaktudományos értelemben filozófus, ám végzett jogászként, zenei újságíróként komoly filozófiai előképzettséget szerzett. Valóban nem számított ugyan herbartianusnak, de tanítását összeférhetőnek gondolta Herbart nézeteivel. Zeneesztétikai főműve, az 1854 őszen megjelent *Vom Musikalisch-Schönen* tulajdonképpen herbartianus szellemiségű munka, annak ellenére, hogy Herbart neve sehol sem szerepel benne.

Ebben a munkában Hanslick azt az esztétikai álláspontot képviseli, miszerint az egyes művészeti ágak közti különbségek fontosabbak, mint a hasonlóságok. Esztétikai álláspontját Zimmermann is melegen üdvözölte. Ám már 1854 februárjában megjelent egy esszé A spekulatív esztétika és a kritika címmel (Zimmermann 1854, 37), melyben egy igen gyenge lábakon álló érvelés után Hegelhez közel álló relativizmussal vádolta Hanslickot a szerző. Zimmermann erős ellenérzésekkel viseltetett a hegeli esztétika iránt. Több ízben kifejtette, hogy Hegel összekeverte a művészettörténetet az esztétikával. Az esztétika ugyanis Zimmermann szerint arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért szép egy műalkotás. A művészettörténet ellenben a társadalom és a különböző művészeti formák egymásra gyakorolt hatásait vizsgálja és tanítja (Johnston 1983, 286–290). Az érvelés gyengécske jellegére fiatalabb diákok is felfigyeltek. Siegmund Barrach ekkor még doktoranduszként írt is egy cikket, melyben megsemmisítette Zimmermann mesterként érvrendszerét, rámutatva arra a tényre, hogy Hanslick könyvében Herbart neve elő sem kerül, következésképpen kár lenne számon kérni a szerzőn az antiherbartianus gondolkodásmód érvényesülését. Zimmermann azonban nem volt bosszúálló természetű, hiszen 1861-ben, bécsi professzori kinevezése után nem gördített semmiféle akadályt egykori bírálójának érvényesülése elé.

Még ugyanebben az esztendőben jelent meg a *Der Wanderer*-ben egy névtelen kritika is, mely azzal vádolta Zimmermann-t, hogy szándékos tendenciózussággal olyan színben tünteti föl Hegel filozófiáját, amely hamis nézőpontból az könnyen támadhatóvá válik saját nézőpontja felől. Akadtak azonban mesterüket védelmükbe vevő tanítványok is, mint például Mathias Amos Drbal, aki már Olmützbén és Prágában is

Zimmermann tanítvány volt. Drbal vehemensen próbálta megvédeni tanárát Barrachhal és a névtelen bírálóval szemben. Barrach később szép karriert befutott neokantiánus lett, míg Drbal mindvégig kitartott mesterének herbartianizmusa mellett. Utóbbi kálváriája jól példázza egy korszak lezárulását Ausztriában. Drbalt ugyanis 1868-ban meghívták a leMBERGI egyetem professzori székébe, ám az oktatásügyi minisztérium nem hagyta jóvá a kinevezését szláv hangzású családnevére való tekintettel, német családi háttere ellenére, mivel ez a hivatalos állásfoglalás szerint az egyetem „lengyelesítésének” a látszatát keltette volna. Ezt követően a CZERNOWITZI egyetem állt elő hasonló ajánlattal Drbal számára, ám a minisztérium ezt is megvétózta pénzügyi okokra hivatkozva. Valójában azonban ekkorra már világossá vált, hogy az elutasítások valódi oka nem más, mint hogy a herbartiánusok csillaga végleg leáldozott az osztrák oktatáspolitikában (Payzant 2001, 25).

Egy egész kis pamfletháború bontakozott ki tehát Bécsben 1854-ben, ami csakhamar meghozta Hanslick művének a várva várt népszerűséget. Mindenesetre Zimmermann a következő években elzárkózott tanulmányának reprintben való kiadása elől, melynek oka föltehetőleg a nagy herbartiánus esztétika előkészítése volt (i. m., 22).

A legfontosabb munkák

A kétkötetes *Esztétika* először 1858-ban, majd 1865-ben jelent meg. Zimmermann művét Bolzano barátjának, Feslnek ajánlotta. Jelentősége főként abban áll, hogy ez az esztétikaelmélet első szisztematikus történeti földolgozása. Számos fejezetet kifejezetten Herbart tanításának szentelt a szerző. Zimmermann esztétikai alapállása szerint a szépség a formák közötti viszonyokban lakik, amelyek mint ilyenek abszolút értékkel bírnak. A szerző állítása szerint minden emberi tevékenység a háromfajta művészet egyikének megtestesülése csupán (Johnston 1983, 286–290). A *Bildungskunst*, *Bildkunst*, *bildende Kunst* egyfajta fejlődési sort is jelöl. A legalacsonyabb szint az „önképzés művészete”, melynek során kedvező benyomások érik az egyént, és szép eszmék, gondolatok fogalmazódnak meg benne. A középső szint a „képek művészete”, melynek során az egyén képessé válik az előző szinten benne kialakult eszmék, gondolatok, élmények mások számára való átadására. Zimmermann szerint ide sorolható egyebek mellett a pedagógia, a társadalomfilozófia és az államvezetés. A legmagasabb szintet a „formulatív művészetek” foglalják el, melyek körébe a képzőművészeteken túl a természet- és a technikai tudományok is beletartoznak. Ezen a szinten

az egyén képessé válik az előbbi gondolatok anyagi világban való felfedezésére és újrateremtésére. Zimmermann szerint minden mentális és gyakorlati cselekvés csupán egyetlen óriási törekvés, a művészet alkategóriája. Ezen a ponton meglehetősen közel kerül Arisztotelészhez is.

Élete másik nagy munkája, egyben a leibnizi tradíció utolsó nagy értekezése az 1882-ben Bécsben megjelent *Antropozófia*. Ebben mutatkozik meg, válik világossá előttünk Zimmermann valódi törekvése, nevezetesen folytonosságot teremteni a tudomány, a gyakorlati élet és a képzőművészetek között. Életművének igazi folytatója tanítványa, Rudolf Steiner (1861–1925), aki nem csupán az antropozófia kifejezést kölcsönzi mesterétől, de örökli annak sokoldalú műveltségét is.

Robert Zimmermann 1898-ban, 74 esztendőskorában halt meg Prágában egy műtét következtében, temetésére azonban Bécsben került sor (A Pallas... 1900, 828). Haláláról az *Országos Hírlap* 1898. szeptember 2-ai száma is tudósított, kiemelve tankönyvíróként szerzett elévülhetetlen érdemeit (Országos Hírlap 1898, 6).

Való igaz, *Philosophische Propädeutik* című munkája, melyet Riedl Szende, Alexander egyik legkedvesebb tanára fordított le magyar nyelvre, igen kedvelt gimnáziumi tankönyvvé vált hazánkban is, számos kiadást megért. Zimmermann élete végén szép karriert futott be. Nemesi címet szerzett, tagja lett a legfontosabb tudományos társaságoknak, több mint harminc esztendőn át volt a bécsi egyetem filozófiaprofesszora, az egyetem bölcsészeti fakultásának dékánja, s az 1886/1887-es tanévben az egyetem rektori tisztét is betölthette. Mint a rendszert nem alkotó bölcselők többségének nevéhez, Zimmermannéhoz sem kapcsolódnak világszerte ismert filozófiai tézisek, noha alkotta az első átfogó esztétikatörténetet. Pályafutása során több mint ezer filozófiai és irodalmi tárgyú cikke, tanulmánya és egyéb írásműve jelent meg. Nagyobb nemzetközi ismertségre 1870 után tett szert, amikortól haláláig éves felméréseket készített a londoni Athenaeum számára az az évben megjelent német nyelvű filozófiai és irodalmi publikációkról. Esszéit angol nyelven írta, figyelme az egész Monarchia bölcséleti irodalmára kiterjedt. Rendkívül alapos és figyelmes szerző hírében állt. Legfontosabb művei a teljesség igénye nélkül: *Leibniz: Monadologie* (1842), *Über das Tragische und die Tragödie* (1856), *Aesthetik I-II.* (1858–1865), *Studien und Kritiken zur Philosophie und Aesthetik I-II.* (1870), *Anthroposophie im Umriss* (1882).

Alexander mint Zimmermann-tanítvány

Zimmermann számottevő hatást gyakorolt a magyar filozófiatörténet egyik legjelesebb alakjának, Alexander Bernátnak az életútjára is (A Pallas... 1897, 1156). A kimagasló tehetségű Alexander Budapesten az V. kerületi királyi katolikus gimnázium utolsó osztályát már magántanulónként végezte. Miniszteri különengedéllyel 17 évesen beiratkozott a budapesti egyetem bölcsészkarára. Érettségi vizsgája után az egyetem filozófiaprofesszora, Horváth Cyrill arra biztatta a tehetséges fiataalt, hogy tanulmányait külföldön, mégpedig a kor legnevesebb egyetemlein folytassa. A 18 éves ifjú 1868-ban több mint hat éven át tartó külföldi tanulmányútra indult. Ennek a hosszú fizikai és szellemi utazásnak az első állomása természetesen Bécs volt. A bécsi egyetemen Alexander csupán két szemesztert hallgatott a filozófiai fakultáson, kétszer ennyi időt töltött azonban orvosi stúdiumokkal. Számos kortársához hasonlóan ugyanis ő is azt az elvet vallotta, hogy a filozófia tudományos igényű műveléséhez elengedhetetlenül szükségesek az emberi testtel kapcsolatos természettudományos ismeretek. Ennek megfelelően az anatómiát a világhírű Joseph Hyrtl-től, a fiziológiát Ernst Wilhelm von Brückétől igyekezett elsajátítani.

Filozófiaprofesszora pedig Zimmermann volt. Erről az időszakról legbővebben Alexander Horváth Cyrillhez írt ifjúkori leveleiből tájékozódhatunk (Szemere 1928). Ezekből kitűnik, hogy Alexander milyen nagyra tartotta Zimmermann-t. Állítása szerint rendkívül sokat tanult tőle, a rendkívül merész röptű, kritikus szellemtől, aki legalább olyan mély benyomást tett rá, mint Riedl Szende a középiskolai években. Alexander megemlékezik Zimmermann következetes herbartianizmusáról is, melynek hatására Herbart metafizikáját élete végéig a „legmesterkétebb és legszürkébb” alkotásnak tartotta. Nem csupán Zimmermann etikai, esztétikai előadásait látogatta, de olvasta összes jelentősebb munkáját is. A rendkívüli előadásoknál azonban még nagyobb hatást gyakoroltak rá a szemináriumok. Ezeken az alkalmakon a hallgatók tartottak fölolvastatást Zimmermann koordinálása mellett. Ezeket a szemináriumokat Alexander folyamatosan látogatta az orvosi fakultáson töltött négy szemeszter alatt is. Állítása szerint a Zimmermann-nal folytatott magánbeszélgetésekből még többet profitált, mint előadásai-ból. A bécsi évek alatt Alexander rendkívül sokat dolgozott.

Egy 1869 tavaszán kelt levelében arról tudósít, hogy Zimmermann felkérésére recenziót írt és előadást tartott Rinne *Über die Bedeutung des Materialismus in psychologischer und ethischer Beziehung* című munkájáról, ami annyira tetszett neki, hogy javasolta megjelentetését a *Zeitschrift für exacte Philosophie*-ban. Az előadást követően

Zimmermann a következőket jegyezte fel Alexanderről: „*hat einen dreistündigen Vortrag mit ausgezeichnetem Erfolge gehalten*”. Zimmermann kitűnő munkának nevezte Alexander dolgozatát, melynek előadásmódja szemléletes, világos és lényegre törő, valamint nem nélkülözi a kritikai hangvételt (Szemere 1928, 13). E tanulmány egy rövidebb változata egyébként a *Neue Freie Presse*-ben is megjelent. A lap tulajdonosa arra biztatta Alexandert, hogy később is küldje el írásait közlés céljából. Ezt követően Zimmermanntól újabb megbízást kapott, ismét egy recenzióra. Mégpedig Fichte *Vermischte Schriften*-jéről kellett írnia, és előadást tartania ugyancsak az ő *Die Seelenfortdauer und die Weltstellung des Menschen* című munkájáról. Ezután még a *Presse*-ben jelent meg egy kritikája, melynek tárgya Windelband *Über den Begriff des Zufalls* című írása volt.

Alexander azonban a sikereken felbuzdulva még többet szeretett volna elérni, s csakhamar szűkösnek kezdte érezni a bécsi szellemi életet. Rövid kitérőt tett tehát Budapestre 1871 tavaszán, hogy eleget tehessen vizsgakötelezettségeinek, majd ősszel pályafutásának következő állomására, Berlinbe utazott, hogy a kor ünnepeit tudósegényiségeinél, Friedrich Adolf Trendelenburgnál, Hermann Bonitznál, Emil du Bois Reymondnál és Hermann von Helmholtznál folytathassa tanulmányait. Alexander összességében rendkívül gyümölcsözőnek tartotta a bécsi éveket. Sokat köszönhetett Zimmermann professzornak, aki tulajdonképpen elindította őt a filozófusi pályán, fölismerte az éles eszű ifjú tehetségét, és segítette kibontakozását szakmai tanácsokkal, útmutatással és ajánlásokkal is.

Nem merül ki azonban pusztán ennyiben mester és tanítvány viszonya (Szemere 1969, 7–40). Nem pusztán arról van szó, hogy Zimmermann Alexander Bernát életének egyik fontos szereplője. Kettejük kapcsolata mély nyomot hagyott Alexander gondolatvilágában, egész későbbi életére rányomta bélyegét a Zimmermanntól kapott szellemi útravaló. Ez pedig nem volt más, mint egyfajta alapvetően esztétikai beállítottság a világgal szemben. Szemere Samu rendkívüli éleslátással ragadja meg Alexander gondolkodásának ezt a Zimmermanntól öröklött sajátosságát. Alexander nem marad meg pusztán az elvont gondolatok világában, melyben egyébiránt igen otthonosan mozgott kora ifjúságától kezdve. Rendkívüli fogékonyság alakult ki benne az egyedi, konkrét jelenségek iránt, és erős vágy indította – kiváló képességekkel párosulva – ezek rögzítésére. Az egyén kettős értelemben is foglalkoztatta, egyrészt mint az egyetemes hordozója, másrészt mint konkrét, egyedi, megismételhetetlen tartalmak kifejezője és közvetítője. Ha tekintetünket az alexanderi életmű felé fordítjuk, látható, hogy azok a diszciplínák, melyekben maradandót alkotott s melyekkel indulásától kezdődően egész életén át

legtöbbet foglalkozott, főként a filozófiatörténet, az esztétika, irodalmi kritika területei. Pontosán azok a területek tehát, melyek Zimmermann működését is fémjelzik. A fent említett tények véleményem szerint rávilágítanak arra, hogy a Bécsben folytatott filozófiai stúdiumok nem-hogy nem múltak el nyomtalanul, de élethosszig tartó hatást gyakoroltak Alexander munkásságára.

Következtetések

Összefoglalón elmondható, hogy Robert Zimmermann az osztrák filozófia történetének emblematisz figurája volt a XIX. század második felében, annak ellenére, hogy sohasem tett szert olyan fokú ismertségre, mint például Wittgenstein vagy a Bécsi Kör tagjai a XX. század első felében. Zimmermann elévülhetetlen érdemeket szerzett nemcsak mint Herbart filozófiájának hűséges továbbvivője és osztrák földön való terjesztője, de mint az első szisztematikus esztétikatörténet megalkotója és a tanítványa, Rudolf Steiner által továbbgondolt „antropozófia” fogalmi megalapozója. Mindemellett, ahogyan arra röviden utaltam, hatása jelentősnek mondható a XIX–XX. század fordulójának magyar filozófiájára és tágabb értelemben, tankönyvei révén, a magyar közoktatásra, így bizonyos mértékben talán a műveltebb társadalmi rétegek közgondolkodására is. Zimmermann nem alkotott filozófiai rendszert, ám igen tekintélyt parancsoló életművet hagyott a kissé hálátlan utókorra, amely mára már szinte azt is elfelejtette, hogy valaha élt és alkotott.

Irodalom

- A Pallas nagy lexikona 1897: Zimmermann, Róbert. In: *A Pallas nagy lexikona XVI.* Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. 1156.
- A Pallas nagy lexikona 1900: Zimmermann, Róbert. In: *A Pallas nagy lexikona XVIII.* (II. pótkötet) Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. 828.
- Fináczy Ernő 1934: Herbart és követői. In uó: *Neveléstudományok a XIX. században.* Budapest, MTA. 80–120.
- Gábor Éva 1986: *Alexander Bernát.* Budapest, Akadémiai.
- Johnston, William M. 1983: *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History 1848–1938.* Los Angeles, University of California Press.
- Künne, Wolfgang 1998 Bolzano, Bernard. In: *Routledge Encyclopedia of Philosophy 1.* London, Routledge. 823–827.

- Münz, Bernhard 1900: Zimmermann, Robert von. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* 45. Duncker & Humblot, München/Leipzig. 294–299.
- Országos Hírlap 1898: Hírek. *Országos Hírlap*, 1898. szeptember 2., 6.
- O'Connor, John J. – Robertson, Edmund F. 2005: *Bernard Bolzano's manuscripts*. St Andrews (Skócia), MacTutor History of Mathematics archive, University of St Andrews.
- Payzant, Geoffrey 2001: *Eduard Hanslick and Robert Zimmermann. A Biographical Sketch*. Toronto, University of Toronto.
- Schlosser, Julius von 1934: *Die Wiener Schule der Kunstgeschichte. Mitteilungen des österreichischen Institut für Geschichtsforschung Ergänzungs-Band 13, 2*. Innsbruck, Wagner.
- Somos Róbert 2004: *Magyar filozófusok politikai útkeresése Trianon előtt és után*. Budapest, Kairosz.
- Spitzer, Hugo 1900: Zimmermann, Robert von. In Bettelheim, Anton (szerk.): *Biographisches Jahrbuch und deutscher Nekrolog* 3. Berlin, Georg Reimer. 202–212.
- Szemere Samu (szerk.) 1928: *Alexander Bernát ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez*. Budapest, Neuwald.
- Szemere Samu (szerk.) 1969: *Alexander Bernát: A művészet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai.
- Wurzbach, Constantin von 1891: Zimmermann, Robert. In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* 60. Wien, Verlag der Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zamarski. 131.
- Zimmermann, Robert von 1849: *Leibniz und Herbart. Eine Vergleichung ihrer Monadologien*. Bécs, Wilhelm Braumüller.
- Zimmermann, Robert 1854: Die spekulative Aesthetik und die Kritik. *Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst*, 1854/6. (február 6.)

Szalai Miklós

Gazdaság, információ és tervezés: Hayek vagy a komputerek?

az 1989 után globális hegemóniára szert tett ideológiának, a parlamentáris demokrácia és a tőkés piacgazdaság mint a lehető legjobb politikai és gazdasági rendszer elfogadásán alapuló „neoliberális konszenzusnak” az egyik legfőbb „építőmestere” egyértelműen Friedrich August von Hayek (1899–1992) és vele az osztrák közgazdasági iskola volt. Az osztrák közgazdasági iskola tanításának centrális része egy a tudás, az információ fogalmára épülő érv a központi tervezés – és általában a szocializmus – minden formája ellen. Ez az érvelés *különbözik* a neoklasszikus, *mainstream* közgazdaságtanának a szocializmussal szembeni érveitől, s az osztrák iskola képviselői joggal vélik úgy, hogy igazából *ez* az osztrák iskola legfőbb saját hozzájárulása a közgazdaság-tudományhoz.

Az érvelés pontos értelmezéséről természetesen viták folynak, de lényege talán visszaadható a következőkben: a piacgazdaság összes szereplőjét a társadalomban szétszórt információk vezérlik választásaikban, olyan információk, amelyek az egyes szereplők millióféle élethelyzetét, információit és szubjektív preferenciáit tükrözik. Ezeket a választásokat fejezik ki a piaci árak, s az árjelzések vezérlik az egymással versengő s nyereségességre törekvő beruházók döntéseit. A beruházók profitabilitására „fogadnak” azután a jövedelmükből megtakarító magánszemélyek, a megtakarításokat összegyűjtő és a beruházóknak kölcsönző bankok és más hitelintézmények, valamint a pénzpiac többi szereplői. A beruházók (vállalkozók) döntései éppúgy, mint a pénzpiaci szereplőkéi, kockázatosak: tehát mindig kiderülhet, hogy a társadalom erőforrásainak egy meghatározott felhasználási kísérlete nem nyereséges. De a profitábilisnak ígérkező beruházási lehetőségek (illetve a beruházóknak való hitelnyújtási lehetőségek) „próbálgatása” egyfajta „felfedezési folyamat”, amelynek során a gazdaság szereplői „kikísérletezik”:

az adott erőforrások mellett milyen fogyasztói szükségleteket milyen erőforrásokkal lehet és érdemes kielégíteni. Mivel a fogyasztók preferenciái és a társadalom erőforráskészletei is állandóan változnak, ezért ez a „kikísérletezési” folyamat sohasem jut el egy optimális egyensúlyhoz, de mindig közelít hozzá.

A gazdaságnak ezt a spontán, mindig az egyensúly körül „tapogatózó” dinamikáját nem „másolhatja le” semmiféle tudatos tervezés. Ugyanis sem a fogyasztók, sem a vállalkozók, sem bárki más, aki a gazdaságban szerepet játszik, nem tud mindent a termelés rendszeréről, hanem annak csak egy kis szeletét ismeri, s ennek alapján hozza meg döntéseit, tehát a végeredmény sem felel meg bárki tudatos szándékainak. A modern – a komplex munkamegosztáson és sok millió egymást nem ismerő ember együttműködésén nyugvó – gazdaság ilyen módon létrejövő rendje tehát egyfajta tudatosság nélkül létrejövő rend, amelynek szabályait az emberek öntudatlan módon követik, s ezért nem lehet semmiféle tudatos tervezéssel reprodukálni. A központi tervezés ugyanis nem tudja összegyűjteni azt a sokféle – az emberek állandóan változó szükségleteire, a természeti erőforrásokra és a mindig fejlődő technológiákra vonatkozó – információt, amelyet a piaci szereplők döntéseikben felhasználnak. A központi tervezés tehát szükségképpen alacsony hatékonyságú gazdasági rendszer, amelyet csak bürokratikus zsarnoksággal lehet a társadalomra rákényszeríteni. A központi tervezés és általában a szocializmus gondolata a „nagy társadalomban” élő embernek a „kis társadalom”, a törzs, a nagycsalád, a falu közössége iránti nosztalgiaját fejezi ki, ahol az egymást személyesen ismerő, a közösség javairól és szükségleteiről nagyjából mindent tudó embereknek még volt lehetőségük közösen dönteni életük ügyeiről, így arról is: mit és hogyan termeljenek.

Az információs és kommunikációs technológiáknak az érvelés első közismertté vált megfogalmazása, a harmincas évek „szocialista kalkulációs vitája” óta bekövetkezett hallatlan ütemű fejlődése magától értetődően veti fel azt a kérdést: nem kell-e Hayek érvelését ennek a fejlődésnek a fényében – ha nem is elvetnünk, de – legalábbis újraértékelnünk. A jelen tanulmány ezt a kérdést kívánja megvizsgálni.

A szocialista kalkulációs vita

Hayek érve eredetileg egy szűkebb értelemben vett *közgazdasági* vita során alakult ki, s csak a későbbiekben fejlesztette egyfajta általános társadalomfilozófiai gondolatmenetvé. A szocialista kalkulációs vita arról a kérdésről szólt, hogy olyan gazdaságban, ahol a termelőeszközök

mind állami, illetve közösségi tulajdonban vannak, hogyan dönthetnek a gazdaság vezetői – bárkik is legyenek – az erőforrások racionális felhasználásáról.

A vita kiindulópontját Ludwig von Misesnek, Hayek „mesterének” egy 1920-ban az *Archiv für Sozialwissenschaft*-ben megjelent tanulmánya képezte. Mises tanulmányának aktualitást kölcsönzött az a tény, hogy Oroszországban a bolsevikok a hadikommunista kísérlet során – a történelemben először – megszüntették a termelőeszközök magántulajdonát, a piacot és a pénzt, miközben az európai munkásmozgalom jelentős része, Olasz- és Franciaországban a többsége, a bolsevik út támogatása, a kommunista mozgalomhoz való csatlakozás mellett döntött. Vagyis úgy tűnt, hogy az első világháborúval Európa korábbi liberális-kapitalista rendje összeomlott, s számos kiváló intellektus – például Lukács György is, aki a világháború tapasztalatának hatására „tért meg” a marxizmushoz – a szocializmusban látta a nyugati kultúra válságának, a szorongató társadalmi problémáknak – a háború, a tömeges szegénység, a társadalmat szétszakító konfliktusok – az egyedül lehetséges megoldását. Emellett az első világháborúban Németországban, bizonyos mértékben persze másutt is, a gazdaságot drasztikusan szabályozó hadigazdálkodást, egyfajta tervgazdaságot vezettek be, s ez a hadigazdaság meglehetősen szabályosan és sikeresen működött a háború végéig.

Ebben a szocializmus eszméjének talán minden korábbinál jobban kedvező légkörben Mises meglehetősen szellemi bátorsággal azt állította, hogy a szocializmus sohasem valósulhat meg, akkor sem, hogyha az egész társadalom egyértelműen akarja. Nem azért – amit a szocializmus ellenfelei korábban általában állítottak –, mert az emberek leküzdhetetlenül önzőek, s csak a magántulajdonosi érdekelttség, a nyereség reménye ösztönözheti őket hatékony gazdasági tevékenységre. A szocialistáknak talán sikerül megváltoztatni az emberi természetet, azonban a szocializmusban ekkor is lehetetlen lesz a racionális gazdaságirányítás, ugyanis nem lehet a gazdaság erőforrásainak különböző felhasználási lehetőségei között racionálisan dönteni. Ugyanis a szocializmusban a termelési javaknak (természeti erőforrások, gépek, munkaerő) nem lesz *áruk*. Azért nem lesz áruk, mert nem szabad adásvétel tárgyai, hiszen minden termelőeszköz az államé. Következésképpen a társadalom vezetői nem dönthetik el, hogy milyen projektek megvalósítására milyen termelési javakat használjanak fel. Nincs a kezükben a piaci árak híján semmiféle egyetemes mérce, amelynek alapján eldönthetnék például, hogy egy hidat fából vagy kőből építsenek fel. A piaci árakon, a termelési javak pénzbeli értékén kívül ugyanis csak egyetlen ilyen mérce kínálkozik: az élőmunka mennyisége.

Az élőmunka azonban Mises szerint két okból sem alkalmas a termelési költségek egyetemes mércéjének szerepére. Egyrészt különböző minőségű – különböző képzettségi szintet igénylő – munkákból áll, tehát heterogén. Másrészt pedig vannak a gazdaságnak olyan erőforrásai – a nem újratermelhető természeti erőforrások –, amelyeknek a mennyisége korlátozott, és semennyi munkával sem növelhető (például az olaj az Északi-tengerben vagy a városközponti telek), amelyek értékét éppen ezért nem ragadhatja meg a kitermelésükhöz szükséges munka mennyisége, de a társadalomnak mégis ésszerűen takarékoskodnia, gazdálkodnia kell velük.

Következésképpen ahhoz, hogy a társadalom a termelési javakkal ésszerűen gazdálkodni tudjon, léteznie kell a termelési javak piacának, s ezért a termelőegységeknek különböző tulajdonosokhoz – magántulajdonosokhoz – kell tartozniuk, akik a termelési javakkal kereskednek, s ennek során kialakulnak a racionális árak.

Habár a szovjet közgazdászok már a húszas évek elejének vitáiban megkíséreltek választ adni Misesnek (vagy a naturáliákban való költségszámítást, vagy a munkaérték-elméleten alapuló költségszámítás valamilyen formáját védelmezve), s Németországban is folytak viták érvéről, az igazi nagy vita a szocialista kalkuláció kérdéséről a harmincas években és az angolszász világban robbant ki, amikor már maga Mises, valamint tanítványa, Hayek is kénytelenek voltak a nemzeti-szocializmus miatt Amerikába emigrálni, s Hayek újra kiadatta, angol nyelven, a *Collectivist Economic Planning* című kötetben Mises tanulmányát (Hayek 1935). Mises és Hayek tehát új közegben próbálkoztak meg a neoliberais gondolat korszerűsítésével. Ez a közeg más volt, mint az 1920-as Bécs. Az angolszász világban egyáltalán nem volt „divat” a marxizmus, viszont – főleg a nagy világgazdasági válság tapasztalatai nyomán – a liberális nézeteket a szociáldemokrata, illetve keynesiánus megközelítés itt is háttérbe szorította.

Ekkorra már a vita kontextusa teljesen más volt, mint 1920-ban. A Szovjetunió egyrészt feladta a pénz és az árutermelés megszüntetésének eredeti marxista programját, másrészt viszont véget vetett a piacgazdaságnak és a magántulajdonnak engedményeket tevő „új gazdaságpolitika” (NEP) korszakának is. A mezőgazdaságot kollektivizálták, az ipart pedig az ötéves tervek alapján, tervutasításos rendszerben működtette a szovjet állam¹, de a pénzt ez a tervgazdaság általánosan használta: a

¹ A „hadikommunizmus” és a NEP-korszak lezárulása után kialakult szovjet ipari tervezés nem felelt meg a szocializmus klasszikusai által elképzelt gazdaságirányítási modellek egyikének sem. A szovjet iparban a termelési célokat és az elérésükhöz vezető utat nem a marxi munkaérték-elmélet, de nem is a naturálgazdaság teoretikusai

fogyasztási cikkek elosztására éppúgy, mint a vállalati és az állami számvitel eszközeként (habár hivatalosan Joszif Visszarionovics Sztálin csak röviddel halála előtt ismerte el, hogy a szocializmus árutermelő társadalom).² Emellett ekkor úgy tűnt: a szovjet rendszer hatalmas sikereket ért el az iparosítás s általában az ország modernizálása terén. Úgy látszott tehát, hogy a szocialista tervgazdaság egyrészt működik, másrészt pedig összeegyeztethető azzal, hogy a pénz és a pénzbeli árak a gazdaság minden területén fontos szerepet játszanak.

Ugyanakkor a tőkés világban a világgazdasági válság nyomán mindenütt – az USA-ban Roosevelttel *New Deal*jével, a fasiszta Olaszországban, a náci Németországban – növekedett az állam gazdasági szerepe. Az állam, elsősorban John Maynard Keynes elméletére támaszkodva, hitel- és adópolitikával, munkaalkalmak teremtésével igyekezett mérsékelni a gazdasági válság következményeit, mindenekelőtt enyhíteni a társadalmi robbanással fenyegető munkanélküliséget. A kapitalizmus mindenütt az első világháború előttihez képest szervezettebb, szabályozott formát öltött, olyannyira, hogy például a világháború előtti marxizmus két nagy teoretikusa, Karl Kautsky és Rudolf Hilferding egyaránt feladta korábbi forradalmi álláspontját, a kapitalizmus összeomlására vonatkozó perspektívákat, s azt állította, hogy a kapitalizmus fokozatos reformok és a demokratikus intézményeknek a proletariátus általi békés meghódítása révén fog átalakulni szocializmussá... A kapitalizmus elszánt védelmezőinek immár nem attól kellett tartaniuk, mint az első világháború után, hogy forradalmi indulatok söprik el a rendszert, hanem inkább attól, hogy – ilyen vagy olyan, demokratikus, fasiszta vagy kommunista formában – az állam gazdaságirányító szerepe minden társadalomban egyre erősödni fog, s fokozatosan felszámolja a szabad piacgazdaságot. Maga Hayek keserűen ismerte el a *Collectivist Economic Planning* bevezetőjében, hogy korunkban ellenállhatatlan trendek vezetnek a kollektívizmus felé. A kalkulációs vitában Mises és

által elképzelt költségszámítási módszerek alapján határozták meg. A rendszert a szovjet állam lényegében „improvizálta”, s elsősorban az határozta meg működését, hogy gazdasági háttérrel biztosítsa a Szovjetunió nagyhatalmi politikájához. A legfontosabb irányelv a szovjet tervezésben az volt, hogy minden vállalatnak valamivel többet kellett termelnie termékeiből, mint az előző tervidőszakban.

² Sztálin 1953. A sztálinizmus hivatalos ideológiája (a marxizmus–leninizmus) szerint az árutermelés és a pénzgazdálkodás csak az abszolút bőség eljövetelekor, a kommunizmusban fog eltűnni, ahol az erőforrásokkal való bármiféle racionális gazdálkodás feleslegessé válik, addig viszont a pénz megmarad a javak emberek közötti elosztása és számviteli eszközének.

Hayek lényegében megismételték korábbi álláspontjukat, s válaszoltak a szocialista közgazdászok kritikáira.

A szocialista kalkulációs vita során többféle szocialista válasz is született ugyan a misesi érvre, de a legnagyobb hatású egyértelműen Oskar Lange szocialista gazdaságmodellje volt. Lange olyan közgazdász volt, aki politikailag közel állt ugyan a Kommunista Internacionáléhoz, ugyanakkor elvetette a munkaérték-elméletet. Lange modellje ezért a neoklasszikus közgazdaságtan marginalista árelméletén alapul, azon, hogy a piacgazdaság (és mindenfajta racionális gazdaság) működése a kereslet és a kínálat egyensúlyára irányul; az az ideális gazdaság, ahol a javak kereslete és kínálata megfelel egymásnak. Lange szerint a szocialista gazdaság képes létrehozni ezt az egyensúlyt (Lange 1937).

Hogyan? Lange elismeri, hogy a szocializmusban szükség van a pénzre mint egyetemes mércére s a pénzbeli árakra, de tagadja azt, hogy az „árak” kizárólag az egymástól elkülönült gazdasági alanyok közötti kereskedelmi tranzakciókból jöhetnek létre. Egy áru „ára” Lange szerint egyszerűen egy behelyettesítési index: azt fejezi ki, hogy milyen más árukról vagyunk hajlandóak lemondani a szóban forgó áru kedvéért. Így van ez a termelési javak árával is: amikor egy vállalkozó vagy az állam a termelési javaknak (például egy gépnek vagy egy üzemanyag-mennyiségnek) meghatározza az értékét, illetve az árát, akkor ezzel azt mondja meg, hogy a szóban forgó termelési javak alkalmazásával milyen mennyiségben állíthatunk elő bizonyos termékeket, illetve milyen más értékek előállításáról kell ezzel a döntéssel lemondanunk. De hogyan határozhatjuk meg ezeket az árakat?

Lange modellje *nem* piacgazdaság,³ a termelési tényezőknek nincs piaca a rendszerben, viszont megmarad a *fogyasztási cikkek* piaca. (Ez egyébként igaz volt nemcsak a Szovjetunióra a „hadikommunizmus” kudarca után, hanem szinte valamennyi korabeli szocialista elképzelésre.) A szocialista vállalatok fogyasztási javakat állítanak elő, amelyeket eladnak a szocialista társadalom polgárainak. Egy-egy fogyasztási cikk ára annyi lesz, amennyit a fogyasztók hajlandóak adni érte. Az állam a fogyasztási cikkek árából számítja ki a termelési javak árát. Hogyan? A fogyasztási cikkek megtermelése bizonyos mennyiségű termelési javak felhasználásával jár. Amennyiben a gazdaságban egyensúly van, akkor az összes fogyasztási cikk utáni kereslet megegyezik az előállításukhoz szükséges termelési javak kínálatával. Ezért egy fogyasztási cikk árát felfoghatjuk úgy, mint a megtermeléséhez szüksé-

³ A későbbiekben a szakirodalom jelentős része – és maga Lange is – azt állította, hogy a Lange-modell egyfajta piaci szocializmus, s ez némi zavart okozott a kérdés megítélésében.

ges termelési javak árának az összegét. Ha például egy fogyasztási cikk (például egy vekni kenyér) ára n , akkor mondhatjuk azt, hogy n egyenlő az előállításához szükséges termelési javak (búza, a molnár, a pék munkaejeje, a sütőkemence működéséhez szükséges fűtőanyag) árának az összegével, tehát:

$$n = x + y + z + \dots$$

Elvileg a gazdaságban megtermelt javak árát felírhatjuk ilyen egyenletekkel. De hogyan határozza meg az állam az egyenlet jobb oldalán lévő értékeket? Lange szerint a következőképpen:

Kezdetben a tervhivatal a termelési javaknak *fiktív* értékeket ad, majd megbízza a szocialista vállalatok vezetőit, hogy az általuk felhasznált termelési javak értékének megfelelő áron adják el az általuk előállított fogyasztási cikkeket. Valószínűtlen, hogy ez sikerülni fog elsőre, ezért két eset lehetséges. Az első esetben a fogyasztási cikkekért a fogyasztók hajlandóak többet is adni, mint a tervhivatal által megadott értékek összege ($x + y + z \dots$). Ebben az esetben a tervhivatal megemeli a termelési javak árát, s ezáltal közvetve a fogyasztási javakét is, s a szocialista vállalatvezetők ismét megpróbálják eladni az árukat az új árakon. A második esetben a fogyasztók csak kevesebbet hajlandóak fizetni a fogyasztási javakért, mint az előállításukhoz szükséges termelési javak fiktív értékeinek összege – ebben az esetben a tervhivatal csökkenti a termelési javak árát, s a menedzserek az ezekből az árakból előálló új, alacsonyabb árakon próbálják eladni a fogyasztóknak a fogyasztási cikkeket. A tervhivatal és a menedzserek addig „tologatják” az árakat, addig „tapogatóznak”, amíg egyensúly jön létre, amíg sikerül a fogyasztási cikkeket az előállításukhoz szükséges termelési javak árai összegének megfelelő áron eladni.

Lange meg volt győződve arról, hogy az általa konstruált modell megoldja a termelési javak árazásának, a gazdasági kalkulációnak a problémáját. A modell azonban nem egyszerűen csak működőképes, hanem Lange szerint egyszersmind hatékonyabb a tőkés piacgazdaságnál, mert a tervhivatal biztosíthatja a hosszú távú beruházások racionális összehangolását is, ami a piacgazdaságban a termelőegységek tulajdonosi elkülönültsége miatt nem lehetséges, továbbá útját állja a monopóliumok – a piacgazdaságban elkerülhetetlen – kialakulásának (nem szólva arról az előnyéről, hogy nem alakulhatnak ki a kapitalizmusbeliekhez hasonló jövedelmi egyenlőtlenségek).

Természetesen nem Lange adta az egyedüli választ a misesi–hayeki kihívásra, s más szocialisták – mindenekelőtt Maurice Dobb angol és Paul Marlor Sweezy amerikai marxista közgazdász – nem is voltak teljesen elégedettek koncepciójával. Dobb és Sweezy szerint a langei modellben túl kevés szerepe marad a tervezésnek, a központi tervező-

testület végül is egy pusztán az árakat megállapító hivatal. Dobb – akit megragadtak a szovjet ipari fejlődés eredményei – azt állította, hogy egy valóban hatékony szocialista gazdaságnak nem elsősorban a kereslet és a kínálat egyensúlyára, hanem a hosszú távú növekedés előmozdítására kell törekednie, úgy, ahogyan ez a Szovjetunióban történik, s a szocializmus költségszámításának alapja csakis a munkaérték-elmélet lehet. Dobb igyekezett a munkaértékek segítségével való költségszámítás módszerét is technikailag tökéletesíteni. Ámde ezek a „balos” hangok nem tettek szert szélesebb népszerűsége, a közgazdászok körében általában úgy tekintették, hogy Lange adta meg az igazi választ Miseséknek.

Az osztrák iskola képviselői lényegében három választ adtak Lange modelljére. Egyrészt azt állították, hogy Lange – azzal, hogy elfogadta a fogyasztási cikkek piacát, valamint a pénz általános használatát a gazdaságban – mindenesetre már engedményeket tett a kapitalizmusnak. Másrészt azt, hogy a szocialista vállalatvezetőket az állam nem tudná megfelelő eszközökkel ösztönözni arra, hogy hatékonyan végezzék feladataikat, s valóban racionálisan használják fel az erőforrásokat – mivel nincs piaca a termelőeszközöknek, s nincsenek tőkepiacok, ezért a nem optimálisan gazdálkodó egységektől nem kerülhetnek át a termelési javak az optimálisabban gazdálkodókhoz.

Azonban a legfontosabb kritika az volt, hogy az összes fogyasztási javakhoz szükséges összes termelői javak értékének kiszámítása egyenletek millióinak a megoldását követelné meg: mire a tervhivatal összegyűjti a szükséges információkat a menedzserektől, s elvégzi a szükséges számításokat, majd lassanként kikísérletezi az egyensúlyt, az összes tényező már megváltozik, új fogyasztói preferenciák alakulnak ki, továbbfejlődik a technológia, a természeti erőforrások mennyisége csökken, vagy éppen új természeti erőforrásokat fedeznek fel és így tovább. Mire tehát létrejön a kereslet/kínálat egyensúlya, az egyensúlyi árak már régen nem fejezik ki a gazdaság tényeit, s így nem alkalmasak az erőforrások optimális elosztására. Lange modellje hasonló ahhoz, mintha egy futballcsapatot rádión akarna a csapatkapitány irányítani. Elméletileg lehetséges, sőt valószínű, hogy a csapatkapitány – aki átlátja a pálya egészét és a játék menetét – jobb lépéseket javasol a futballistáknak, mint amelyeket ők maguk a játék hevében a pálya egy-egy pontján választanak, de mire ezek az utasítások eljutnak hozzájuk, már használhatatlanok, hiszen a pályán közben minden megváltozott. Lange modellje tehát csak egy változatlan módon, mindig ugyanolyan feltételek között működő gazdaságban lenne racionális.

A piacgazdaságban a kereslet és a kínálat soha sincs ténylegesen egyensúlyban, hanem a piaci szereplők állandóan csak közelítenek ehhez az egyensúlyhoz, s a piacnak ezt a nem egyensúlyi dinamikáját

a tervezett rendszer képtelen „lemásolni”. A piac működése nemcsak abban áll, hogy az erőforrásokra, a technológiákra és a fogyasztók szükségleteire vonatkozó információkat eljuttatja a gazdaság egyes szereplőihöz, hanem egyszersmind új információk állandó létrehozásában is. Az új osztrák álláspont szerint tehát a piac és az árrendszer nem az információk *feldolgozásának*, hanem *összegyűjtésének és felfedezésének* a leggyorsabb és legolcsóbb módja. A központi tervezés pedig nem azért nem működhet, mert elvileg nem lehet a gazdaságra vonatkozó minden információ birtokában kiszámítani a termelési javak értékét, hanem azért, mert a tervezők sohasem rendelkezhetnek az összes ilyen információval.

Ami a Szovjetuniót s annak gyors gazdasági fejlődését illeti: az osztrák iskola – amellett, hogy rámutatott arra: az iparosítás sikerei ellenére a Szovjetunióban a tömegek kétségbeejtő szegénységben élnek – azt állította, hogy a szovjet iparban a termelési javak rubelben elszámolt árai azért racionálisak valamennyire, mert a Szovjetunió gazdasági vezetése támaszkodhat a kapitalista világpiac áráira, s azokhoz közelítően tudja meghatározni az árakat. Ha azonban a marxizmus eredeti elképzelésének megfelelően bekövetkezik a világforradalom, akkor a létrejövő világméretű szocialista rendszerben ismét teljes erővel jelentkezni fog a Mises által felvetett probléma, s a racionális gazdasági kalkuláció teljesen lehetetlenné válik.

A kalkulációs vitának véget vetett a második világháború. Lange hazatért a szocialista Lengyelországba, ahol a legtekintélyesebb közgazdászok egyikeként tevékenykedett haláláig, azonban belátta, a fentebb leírt megoldás a gyakorlatban megvalósíthatatlan. A második világegés után a Szovjetunió végül is megbirkózott az újjáépítés nehéz feladatával, hamarosan – birtokába jutva az atomfegyvernek is – az Egyesült Államok világhatalmi riválisa lett, amely fel tudott vonultatni egy, az USA-éval egyenrangú katonai-ipari potenciált. Az egész nemzetközi közvélemény nagy megdöbbenésére (ez volt a „szputnyiksokk”) a Szovjetuniónak sikerült először mesterséges égitestet juttatnia a világűrbe. Kelet-Európában és Kínában újabb szocialista gazdaságok jöttek létre, amelyek szintén működőképesnek tűntek. Igaz, hogy a nagy tömegek életszínvonala a háború után Amerikában és Nyugat-Európában gyorsan növekedett s messze elhagyta a szovjet és a kelet-európai életszínvonalat, csakhogy ez az 1948–1973 közötti hatalmas gazdasági felfutás mindenütt a keynesi modellel, a kapitalizmusba való széles körű állami beavatkozás modelljével kapcsolódott össze, ezért nem volt egyértelműen alkalmas arra, hogy igazolja a kapitalizmus gazdasági fölényét. A konszenzus az lett, hogy Hayeket és Misest elméletben megcáfolta Lange, a gyakorlatban pedig a szputnyik: a szocializmus

működőképes gazdasági rendszer, s az igazi probléma *nem* az vele, hogy nem képes a gazdasági növekedésre, hanem e növekedés hatalmas társadalmi ára: a politikai diktatúra és a lakosságon gyakorolt terror. Furcsa módon ennek a konszenzusnak a kialakulásához hozzájárult maga Hayek is, mert 1945 utáni munkásságában elfordult a szűkebb értelemben vett gazdasági problémáktól, s immár nem azt hangsúlyozta, hogy a szocializmus gazdasági rendszerként nem életképes, hanem azt, hogy csakis a szabadság rovására, brutális zsarnokságként valósítható meg.⁴

Nyugaton növekedett a gazdasági életbe való állami beavatkozás, és kiépült a jóléti állam, Keleten viszont Sztálin halála után reformokat léptettek életbe a gazdaságirányításban: a korábbi – a gyors iparosítás által megkövetelt –, egyoldalúan a termelőeszközök mennyiségének növelésére irányuló tervezés helyett igyekeztek emelni a lakossági fogyasztás szintjét, decentralizálni a központosított gazdaságirányítást, nagyobb szerepet juttatni a pénzbeli költségszámításnak, és anyagi ösztönzőkkel is hatni a dolgozókra. Ezért nagy tábora alakult ki az ún. „konvergenciaelméletnek”, amely szerint a kapitalizmus egyre több szocialista, a szocializmus viszont egyre több kapitalista elemet tartalmaz, s végül a két rendszer „összeolvadhat”. Mises, Hayek és az osztrák iskola persze konokul kitartottak a saját álláspontjuk, a *laissez faire* kapitalizmus evangéliuma mellett, de amolyan magányos harcosoknak számítottak egy olyan szakmában, amelynek közmeggyőződése legalábbis szociáldemokrata, ha nem is szocialista volt.⁵

A hetvenes és főleg a nyolcvanas évekre a konszenzus ismét megfordult. A szocialista országok gazdasági növekedése lelassult, majd végleg megállt. Amíg korábban, az ipari fejlődés kezdeti, extenzív szakaszában a szocialista országok képesek voltak legalábbis a mennyiségi mutatók terén bizonyos teljesítményeket felmutatni, az intenzív szakaszba érve, ahol az erőforrások hatékony felhasználása és a minőségi termelés válik a fejlődés fő kritériumává, teljesítményük egyre romlott. Ehhez hozzájárult az, hogy az alapvető ipari struktúra kiépülésével a termelés egész rendszere egyre bonyolultabbá vált, a termelőegységek közötti kapcsolatok száma megsokszorozódott és a szocialista tervező bürok-

⁴ Természetesen a két állítás nem zárja ki egymást, hiszen Hayek nem azt állította, hogy a megvalósult szocializmus zsarnokság lesz, hanem hogy a szocializmus megvalósítására tett minden *kísérlet* torkollik szükségképpen zsarnokságba. Vö. Hayek 1991.

⁵ A szputnyikkal és a szovjet gazdaság más sikereivel kapcsolatban Hayek és Mises hangsúlyozták: az ő érvelésük csak az erőforrásoknak a szocializmusban való *átfogyó* racionális felhasználását zárja ki, nem pedig azt, hogy az állami gazdaságirányítás *egy-egy területen* ne érhetne el – hatalmi eszközökkel a gazdaság egy-egy területére összpontosítva nagyon sok erőforrást – látványos eredményeket.

rácia számára átláthatatlanná vált. A szovjet gazdaság például mintegy 24 millió terméket állított elő, de a Goszplan, a központi tervező szerv még a nyolcvanas években is csak mintegy 2000 megtermelendő áru pontos mennyiségét tudta megadni a vállalatoknak. Az aggregált számokban megadott tervek szükségszerűen inkoherenssé váltak: a megadott tervszámok teljesítése érdekében mindegyik szakminisztérium, régió, iparág és vállalat minél több üzemanyagot, alkatrészt és egyéb termelési javakat akart vételezni a fölötte álló szervek központi készleteiből, tekintet nélkül arra, hogy ez a többi termelőegységnél milyen hiányokat okoz.

A szocialista országok gazdasági gondjait természetesen tovább súlyosbították a társadalom-lélektani problémák. A kommunisták első, messiási hevülettől fűtött, idealista nemzedékét olyan követte, amelynek már az ideológiánál fontosabb volt saját anyagi és hatalmi kiváltságainak megőrzése, s nem tudta a tömegekre azzal a kíméletlen elszántással rákényszeríteni a tervcélokat, mint az első generáció. A másik oldalon a dolgozó tömegek új nemzedékei már nem a szocializmus előtti társadalom sokszor valóban kétségbeejtő mértékű szegénységéhez és társadalmi igazságtalanságaihoz mérték a szocializmus valóságát, viszont felháborította őket az új elit fényűzése és hatalmaskodása, amely szöges ellentétben állt a hirdetett ideológiával. Amellett az emberekhez – a hatalom minden cenzúrázása, az információkat elzárni igyekvő törekvése ellenére is – egyre több információ jutott el a Nyugat gazdagságáról. Az, hogy úgy a tömegek, mint a hatalmon lévő elit egyre inkább kiábrándult a kommunista ideológiából, ahhoz vezetett, hogy a tömegek a „mi dolgozatunk, ti fizetgettek” hozzáállással termeltek, a hatalmon lévők viszont a szocialista társadalmak tényleges lehetőségeivel arányban nem álló szociális szolgáltatásokkal, a „koraszülött jóléti állam” intézményeivel próbálták megvásárolni a lakosság lojalitását. A szocializmus mindeme problémái erőteljesebben mutatkoztak meg a második világháború után létrejött kelet-európai szocialista országokban, mint a Szovjetunióban, ugyanis a kelet-európai országokban sem az ipari fejlettségi szintje nem volt olyan alacsony, sem a természeti és emberi erőforrások nem álltak olyan tömegben rendelkezésre, mint a forradalom előtti Oroszországban, ezért a szovjet iparosítás diletáns és pazarló modelljének ráerőltetése ezekre az országokra azokat a viszonylagos sikereket sem hozta meg, amelyeket a Szovjetunióban elért. Éppen ezért a tervgazdálkodás reformjára tett kísérletek is a kelet-európai országokban kezdődtek.

A létező szocializmus gazdasági rendszere megreformálhatatlannak bizonyult. A „reformközgazdászok” többsége – például a magyar Kornai János vagy a lengyel Włodzimierz Brus – eredetileg őszintén a

szocialista, marxista ideológia talaján állva akarta hatékonyabbá tenni a szocialista gazdaságot. Azonban kiderült, hogy a tervezésbe „bevitt” piaci elemeket a központi tervezés belső logikája nem engedi érvényesülni, ezért a reformközgazdászok javaslatai a piaci elemekkel, mechanizmusokkal kiegészített tervgazdaság helyett olyan modell irányában tapogatóztak (s jutottak hozzá egészen közel a valóságban is, például Jugoszláviában), ahol az állami tulajdonban lévő vállalatokat teljes egészében a piac koordinálja, kereskednek és versengenek egymással. Erről a modellről, a „piaci szocializmusról” azonban az derült ki, hogy munkaerő- és tőkepiacok híján a termelési tényezők piaca nem tud kibontakozni. Mivel a létező szocializmus nem engedhette meg, hogy a rosszul gazdálkodó vállalatok csődbe menjenek és dolgozóik munkanélkülivé váljanak, ezért az állami költségvetésből támogatta a korszerűtlen és nem hatékony cégeket. A vállalatok ezért piaci viselkedés helyett arra törekedtek, hogy „lobbizással”, politikai eszközökkel minél többet merjenek ki a maguk számára a redisztribúciót végző állam központi „fazekából”. A kelet-európai „reformközgazdászok” ezeket a folyamatokat látva, a tanulságokat levonva általában a tervezés piaci mechanizmusokkal való kiegészítésétől eljutottak a „piaci szocializmushoz”, onnan pedig a magántulajdon szükségességének, a kapitalizmushoz való visszatérésnek a programjához.

Nyugaton viszont az 1973-as olajárrobbanást követően kibontakozott gazdasági válság kérdésessé tette a keynesiánus gazdaságpolitikát. Egyszerre jelentkezett az infláció és a munkanélküliség, ami rácaffolt a keynesi tételekre. A túlméretezett jóléti államot és annak hatalmas bürokráciáját a gazdasági nehézségekkel küszködő nyugati országok költségvetése többé nem engedhette meg magának, ugyanakkor a tőke egyre inkább transznacionálissá vált, amelynek logikáját az egyes nemzetállamok többé nem tudták korlátozni – ha nem akarták megkockáztatni a tőke menekülését országaikból. A transznacionálissá vált tőke, a multinacionális cégek üzemeik jelentős részét kihelyezték a harmadik világ szegény országaiba, ahol a munkaerőt nem védték a jóléti állam szociális intézményei, s ezért olcsón és rossz körülmények között is lehetett foglalkoztatni. Ez, továbbá az, hogy maga a termelés az automatizáció következtében egyre kevesebb munkaerőt igényelt, hátrányosan hatott a fejlett országok munkavállalóinak a tőkével szembeni alkupozícióira, s aláasta a szakszervezetek erejét. A gazdaság államosított részei pedig általában alacsony hatékonysággal működtek – kiderült, hogy az állam a legrosszabb tulajdonos.

Ebben a légkörben tért hódítottak azok az ortodox liberális, szabadpiac párti nézetek, Hayek és Mises nézetei, amelyek korábban a perifériára szorultak. A neoliberais közgazdászok az adók csökkentését,

az állami beavatkozás visszaszorítását, a piacok deregulálását, a jóléti állam leépítését, az állami tulajdon magánosítását, röviden a tőke logikájának „szabadjára engedését” hirdették meg olyan receptként, amely visszaadhatja a gazdaságok dinamizmusát és világpiacon versenyző képességét. Ronald Reagan elnökké és Margaret Thatcher kormányfővé választása jelezte, hogy ez a neoliberális ideológia képes „áttörni”, s a baloldalnak nincs koherens alternatívája vele szemben. A thatcherizmus és a reaganizmus persze nem tudta teljesen keresztülvinni a maga gazdasági programját, a jóléti állam és az állami gazdaságirányítás leépítését – mindazonáltal a szociáldemokrata színezetű pártok és politikusok (például Tony Blair) újbóli hatalomra kerülése sem jelentette a neoliberalizmus bukását: az ismét hatalomra került baloldal is inkább a neoliberális gazdaságpolitika és a szociáldemokrata értékek valamiféle szintézisére törekszik, a szocializmust és főleg a központi tervezést pedig egyértelműen elveti.

De a nyolcvanas évekre a szocialistának megmaradt értelmiségiek körében is általánossá vált az a meggyőződés – példa rá Alec Novénak, a szovjet gazdaság tekintélyes és baloldali elkötelezettségű szakértőjének *The Economics of Feasible Socialism* című sikeres könyve⁶ –, hogy a létező szocializmus gazdasági problémái nem a demokrácia hiányának és nem is pusztán eme országok történelmi elmaradottságának, hanem magának a tervgazdaságnak, a piaci viszonyok hiányának tulajdoníthatók, s a jövő életképes szocializmusa csakis piaci szocializmus lehet.

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján a létező szocializmus rendszerei Európában gyorsan és látványosan összeomlottak. A berlini fal lebontásával véget ért Európa fél évszázados megosztottsága, 1991-ben pedig megszűnt a Szovjetunió. A létrejött új – akár demokratikus, akár autoritárius – rendszerek nagyjában-egészében neoliberális gazdaságpolitikát folytatnak, erre kényszerítik őket a nemzetközi pénzügyi intézmények is. A lakosság természetesen sokszor elégedetlen a növekvő létbizonytalansággal és egyenlőtlenséggel, de elégedetlensége inkább a xenofóbiában, antiszemitizmusban, jobboldali populisták programok

⁶ Nove 1983. A könyv 1989-ben megjelent magyarul is, *A megvalósítható szocializmus* címmel. Nove azonban nem állítja, hogy a tervgazdaság hatékonysági gondjai egyértelműen a *kalkulációs probléma* megoldhatatlanságának tulajdoníthatóak. Legalább ennyire fontos az, hogy az aggregált terveket szükségképpen inkoherens módon bontják le részcélokra az egyes termelési egységek vezetői, hogy az egyes vállalatvezetők saját érdekében eltorzítják a cég tevékenységével kapcsolatos, központba küldött információkat, hogy a gazdaság valamennyi részének megvannak a maga lobbistái, akik igyekeznek a központ felé felnagyítani a kérdéses termelőegység, terület vagy iparág fontosságát és szükségleteit, valamint hogy hiányoznak a megfelelő anyagi ösztönzők.

támogatásában és a politikai elittel szembeni bizalmatlanságban, passzivitásban csapódik le, nem pedig valamiféle baloldali vagy szocialista ellenzékiességben. A nyíltan a szocialista múlt értékeire hivatkozó kommunista nosztalgiapártok általában csak a lakosság szűk kisebbségét vonzzák, és az is főleg az idősebb generációból rekrutálódik. Az ázsiai kommunista rendszerek fennmaradtak ugyan, sőt, a kínai gazdaság dinamikus gazdasági fejlődést produkál, azonban ezekben az országokban a szocializmushoz való ragaszkodás egyre inkább pusztá formális, tényleges gazdasági rendszerükben egyre több engedményt tesznek a kapitalizmusnak.

Robert Heilbroner, a korábbi szocialista szimpatizáns és népszerű közgazdasági író, aki korábban bírálta Mises érveit, 1990-ben nyíltan kijelentette: „kiderült, hogy természetesen Misesnek volt igaza”. (Természetesen akad azért olyan közgazdász is, aki rámutat arra, hogy a Mises által leírt probléma – a gazdasági kalkuláció kérdése – csak az *egyik*, és még csak nem is a döntő oka volt a szocialista gazdaság működésképtelenségének (Caplan 2004). De még azok a közgazdászok is, akik megmaradtak szocialistának, általában a piaci szocializmus valamelyik modelljében látják a szocializmus jövőjét. Arra törekednek, hogy megoldják azokat a problémákat, amelyek miatt a szocialista piac és a szocialista verseny nem tudja olyan mértékben biztosítani az információk szabad áramlását és a vállalatok hatékony gazdálkodásra való ösztönzését, mint a tőkés piac.

Cockshott és Cottrell szocializmus-koncepciója

Egy skót informatikus–közgazdász szerzőpáros, William Paul Cockshott és Allin F. Cottrell⁷ azonban már a nyolcvanas évek vége óta – meglehetősen szellemi bátorsággal és komoly szakmai tudással – szembeszögül ezzel a konszenzussal.⁸ Számos cikkükben és egy egész könyvben

⁷ Cockshott a Glasgow-i Egyetem számítástechnika tanszékén tanít, Cottrell szintén Skóciában nőtt fel ugyan, de már évtizedek óta Amerikában, a Wake Forest Universityn (Winston-Salem) az ökonometria tanára. Mivel Nove is a Glasgow-i Egyetemen dolgozott, s a szerzőpáros vele együtt vett részt a skót baloldal különböző mozgalmaiban, ezért munkásságukat erősen meghatározza a Novéval folytatott vita.

⁸ Nem Cockshott és Cottrell koncepciója az egyetlen 1989 utáni nem piaci szocialista gazdasági modell. A többi modell azonban – mindenekelőtt az Albert-Hahnel és az Adaman-Devine szerzőpárosé – nem olyan átfogó és következetes módon szegülnek

(Cockshott–Cottrell 1993a) újjá kívánják éleszteni a szocialista gazdasági tervezés eszméjét – azt állítva, hogy az *input-output* analízis módszerei, a modern számítástechnika és a kommunikációs eszközök lehetővé teszik a hatékony gazdasági tervezést, s az így létrejövő rendszer hatékonyabb, egyszersmind egalitáriusabb és demokratikusabb lehet, mint akár a kapitalizmus, akár a „piaci szocializmus” (amelyet inkoherens és a kapitalizmus irányába mutató kompromisszumnak tekintenek). Cockshott és Cottrell mindenekelőtt rögzítik azokat az alapvető követelményeket, amelyeknek egy hatékony tervezési rendszer eleget kell tgyen:

1. Egy olyan gazdaságirányítási rendszer, amellyel meg tudjuk állapítani (és időről időre felülvizsgálni), hogy melyek legyenek a termelési folyamat végső *output*jai, a termelés célját jelentő termékmennyisgek, úgy, hogy figyelembe vesszük a fogyasztók preferenciáit és az egyes termelési alternatívák egymáshoz képesti relatív költségeit (egyelőre nyitva hagyva azt a kérdést, hogy *miben mérjük* ezeket a költségeket).

2. Valamilyen módszer, amellyel ki tudjuk számítani, hogy a végső *output*ok bármilyen tetszőleges halmazának megtermeléséből mi következik az összes többi „közbenső” termék termelésére vonatkozóan. Ebben a stádiumban rendelkezésünkre kell állnia valamilyen eszköznek arra is, hogy ellenőrizzük: megvalósíthatóak-e az így előálló termelési célok, s ennek során a tervezésnek, mielőtt az így kijelölt termelési célokat a termelőegységekhez továbbítja, figyelembe kell vennie a munkaerő-kínálat és a termelési eszközök meglévő készletei által szabott korlátokat is. Hogyha kiderül, hogy a létező munkaerő-kínálat és erőforrás-mennyiségek fényében az általunk kitűzött termelési célok teljesíthetetlenek, akkor természetesen a célokat le kell szállítanunk arra a szintre, amelyet az erőforrások mennyisége lehetővé tesz.

A tervezés eme alapkövetelményeinek természetesen előfeltételei, hogy rendelkezünk valamilyen, az információkat a gazdaság minden területéről összegyűjtő, azokat tároló és feldolgozó rendszerrel. Cockshott és Cottrell elfogadják Novénak azt a megállapítását, hogy központilag tervezett gazdaságban a központnak kell specifikálni minden egyes termék (és az előállításához szükséges termékek) mennyiségét,

szembe Hayek meglátásaival, mint ők, s ezért kevésbé is alkalmasak a vita lényegének bemutatására. Adaman és Devine modellje egy olyan decentralizált tervezési mechanizmust vázol, amely felhasznál bizonyos piaci tranzakciókat is, míg Albert és Hahnel modelljében sem terv, sem piac nincs, hanem a termelők és a fogyasztók egyes csoportjai folyamatosan egymással konzultálva, ismétlődő alkufolyamatok során határozzák meg, miből mennyit kell termelni. A három nem piaci modellt összehasonlítja és kiértékeli: Seongjin Jeong 2008.

le egészen a legapróbb részletekig: különben a terv – a gazdaságirányítók és a vállalatvezetők legjobb szándéka mellett is – elkerülhetetlenül inkohereus lesz. Ámde azt állítják, hogy a központ ezt a feladatot a számítástechnika és a távközlés mai szintjén el tudja végezni: pontosan specifikálni tudja: meghatározott *outputok* megtermeléséhez milyen *inputok*at milyen mennyiségben kell előállítani, és az *inputok* milyen kombinációja lesz optimális. Lássuk, hogyan!

A munkaérték-elmélet felhasználása a szocialista tervezés céljaira

Ahhoz, hogy megállapítsuk: milyen mennyiségben és kombinációban kell felhasználni a termelési javakat meghatározott termelési célok elérése, természetesen rendelkezünk kell a költségek *egyetem*es mércejével. Cottrellék – visszatérve a klasszikus szocializmus elméletéhez – azt állítják: ez a mérce a munkaidő kell legyen. A tervezők akkor tudnak racionálisan gazdálkodni a társadalom erőforrásaival, ha arra törekcsenek, hogy minimalizálják a társadalom összes munkaráfördítését. De hogyan „védik ki” Misesnek a munkaidőben való számítással szemben felhozott ellenvetéseit?

Ami a nem újratermelhető természeti erőforrások értékének számbevételét illeti: ha nem a kitermelésükre fordított *tényleges*, hanem a marginális munkaidőt használjuk ezek árának a meghatározására, akkor ezzel számításba tudjuk venni, hogy a természetből egyre nehezebben lehet kinyerni a nem reprodukálható erőforrásokat.

Ezenfelül a tervezők dönthetnének arról, hogy erőforrásokat biztosítanak a nem újratermelhető természetes erőforrások lehetséges alternatíváinak – például a kőolaj helyett a napenergia felhasználásának – kutatására. Ráadásul semmi okunk azt gondolni, hogy a valóságban működő piacgazdaságok optimális megoldást kínálnának erre a problémára. Az, hogy egy nyersanyag mennyisége egyre fogy a természetben, nem feltétlenül teszi kiaknázását kevésbé nyereségessé, hiszen a nyereségesség számos más piaci tényezőtől is függ. (Egyszerű példa: a kihalófélben lévő bálnafajok esetében például csak akkor lesz „irraciónális” a tőkésék részéről a bálnavadászat finanszírozása, ha nemcsak a bálnák ritkulnak meg a természetben, s ezért tovább tart a vadászatuk, hanem a munkaerőpiacon sem lehet olcsóbban bálnavadászokat és az üzemanyagpiacon sem lehet a bálnavadászhajók üzemanyagát olcsóbban beszerezni. Mert ha igen, akkor a vadászat továbbra is nyereséges marad.)

Ami a munkaerő nem homogén jellegét, a szakképzett és a szakképzetlen munka közötti értékkülönbséget illeti, a szakképzett munka értéke hasonló módon kezelhető, ahogyan Karl Marxnál a termelőeszközök értéke a *Tőkében*, vagyis mint egy olyan, újabb termékeket létrehozó terméké, amely a benne megtestesült munkát (értéket) használata során „átadja”, transzferálja a segítségével létrehozott új termékeknek. Ha adva van az a munkaidő, amely a képzettség, készségek létrehozásához (a munkaerő tanításához és a tanítás ideje alatti ellátásához szükséges munkaidő) kell, valamint a képzettség „elhasználódásának” az ideje, kiszámíthatjuk a szakképzett munkákban megtestesült munkaidő „transzferálási arányát”. Nevezzük ezt az arányt egy tetszőleges i képzettséget illetően r_i -nek, s ekkor ennek a munkafajtának mint az általa létrehozott termékek „termelési költségének” az értékét az egyszerű munka és $(1+r_i)$ szorzatának. Természetesen a szakképzett munka „megtermeléséhez” szükséges munka maga is valószínűleg a szakképzett és az egyszerű munka keveréke lesz, ami bonyolultabbá teszi a szorzók kiszámítását. Egy iteratív eljárásra lesz szükségünk: először kiszámítjuk a „transzferálás” arányait úgy, „mintha” az összes *input* egyszerű munka lenne, azután ezeket az „első körben” felhasznált transzferálási arányokat arra használjuk, hogy értékeljük a szakképzett munka *input*jait, ezen az alapon újra kiszámítjuk a transzferálási rátákat és így tovább, míg el nem jutunk a szakképzett munka valóságos értékéig.

Van azonban a munkaidőben való költség számítással kapcsolatban egy további ellenvetés is, amelyet Mises még *nem* említett. Ez pedig a munkaidő-mennyiség *elavulásának* kérdése. A technológiai fejlődés miatt minden javat (természetesen nemcsak a fogyasztási, hanem a termelési javakat is) egyre kevesebb társadalmilag átlagosan szükséges munkaidő felhasználásával lehet megtermelni, ezért amikor adott termelési javak (például egy fűrógép) értékének (illetve árának) azt a munkaidő-mennyiséget tekintjük, amelybe előállításuk annak idején került a társadalomnak, akkor ez az „érték” semmit sem mond arról, mennyi munkát takarít meg *most* a szóban forgó termelési javak alkalmazása a társadalomnak. (Akkor is ez a helyzet természetesen, hogyha a szóban forgó termelési javak előállítási ideje változatlan maradt ugyan – viszont lerövidült a segítségükkel előállítható más termelési vagy fogyasztási javak előállítási ideje.)⁹

Cockshott és Cottrell válasza e nehézségre Paul A. Samuelson és Carl Christian von Weizsäcker egyik cikkén (1972) alapul. Az egyszerű „mun-

⁹ A probléma legvilágosabb kifejtése: Steele 1992, 144–150.

kaértékek" valóban csak egy stacionárius gazdasági rendszerben alkalmazhatóak, ha azonban a rendszerben (mint ahogyan minden valóságos gazdaságban) technológiai fejlődés és népességnövekedés megy végbe, akkor ahhoz, hogy racionális árakhoz jussunk, az *input-output* rendszer minden együttthatóját meg kell növelni egy R tényezővel: $1 + R = (1+b) \times (1+g)$; b jelöli a munkamegtakarításhoz vezető technikai haladás, g pedig a munkaerő-kínálat növekedési ütemét. Emellett rámutatnak arra, hogy az „aktuális” munkaidő-mennyiségek alapján kiszámított és az ilyen módon „átszámított” árak jelentős mértékben csak hosszú távú projektek esetében térnek el egymástól; ámde pontosan a hosszú távú gazdasági projektek azok, amelyeknél a termelési költségek pontos megállapítása a legkevésbé fontos (Cockshott–Cottrell 1993b).

Ha feltesszük, hogy a tervezők konkretizálják a végső tervcélokat képező termékek halmazát, továbbá a rendelkezésre álló technológiákat és a termelőeszközök meglévő készleteit is, valamint megadják munkaértékekben az összes termelési javak értékét, akkor felmerül a kérdés: mekkora nehézséget jelent egy teljesíthető tervhez szükséges számítások elvégzése? További probléma, hogy vajon el tudjuk-e dönteni, hogy a betervezett termékcsomag az adott erőforrások mellett megtermelhető-e egyáltalában.

A munkaértékek kiszámítása

A fentebbi javaslatok azon az előfeltevésen alapulnak, hogy a gazdaság minden egyes termékében megtestesülő munkatartalmat ki lehet számítani. A probléma elvben megoldható, hiszen van n számú ismeretlen munkaértékünk, amelyet n számú lineáris termelési függvény kapcsol össze. A nehézség nem elvi, hanem a feladat méreteivel függ össze. Amikor a termékek száma milliókra rúg, akkor a szükséges számítás egyáltalán nem lesz triviális feladat.

Ehhez először rendelkezniünk kell a gazdaságban előállított minden termék adataival, ez azonban nem megoldhatatlan feladat. A legtöbb vállalat ma már használ az *inputok* és *outputok* számát és egymáshoz való viszonyát megmutató számítógépes alkalmazásokat (*spreadsheet*), s ha alkalmazunk egy kódrendszert az egyes termékekre, valamint használunk egy országos teletextrendszert, akkor elvileg semmi akadálya annak, hogy a nemzetgazdaság valamennyi termékét egy egységes táblázat szimbólumaival ábrázoljuk, s hozzálássunk kiszámítani: mennyi élőmunka testesül meg bennük.

Elvileg még a legkorszerűbb számítógépnek is 10^{11} másodpercre, vagyis több mint háromezer évre volna szüksége, hogy megoldja a mun-

kaértékek kiszámítását egy 10 millió terméket előállító gazdaságban. A helyzetet tovább bonyolítja a memória, amelyre a mátrix tárolásához szükségünk van, s amely n^2 arányban növekszik. Mivel a kilencvenes évek végén elérhető legnagyobb számítógépes memóriakapacitások mintegy 10^{10} szó tárolására alkalmas nagyságrendűek voltak, ez szintén határokat szab a probléma kezelhetőségének, mert ez a nagyságrend csak mintegy 100 ezer termékig teszi lehetővé az adatok tárolását.

Azonban ha figyelembe vesszük a mátrix *ritkaságát* is (azaz azt, hogy ha teljes részletességgel specifikáljuk a mátrixot, akkor a legtöbb bemenete nulla lesz, hiszen a legtöbb termék [output] gyártásához a többi terméknek csak egy kis töredékére van szükség), akkor a probléma kezelhetőbb lesz.

Ez az eljárás a problémát olyan mérvűre redukálja, amely már bizonyosan belül esik a mai számítástechnika lehetőségein. A legnehezebb követelmény a memóriakapacitás lesz, de ez is a ma már rendelkezésre álló számítógépek teljesítményén belül marad.

Az erőforrások elosztása

Ha feltételezzük, hogy pontosan meghatároztuk a tervezés célját: tehát a „tisza”, vagyis a végső *outputok* egy meghatározott halmazát, valamint az elérhető technológiákat és a termelési javak készleteit, akkor mennyire nehéz kiszámítani egy megvalósítható tervet? („Megvalósítható terven” azt értjük, amely képes az elérhető erőforrások felhasználásával legalább a tervben előírt termékeket előállítani.) Ebből kiindulva észre tudjuk-e venni azt is, ha a betervezett termékmennyiség megtermelése az adott erőforrások mellett megvalósíthatatlan?

Ennek a problémának a megoldására Cockshott kifejlesztett egy specifikus algoritmikus eljárást, amely a mesterséges intelligenciával, az ideghálózat információtovábbító funkcióit modellező rendszerekkel kapcsolatos kutatásokra támaszkodik (Cockshott 1990). Az iparágakat úgy képzeljük el, mint az idegrendszert alkotó neuronokat, amelyek meghatározott intenzitással kapcsolódnak más neuronokhoz, az idegrendszeri stimulusoknak itt az iparág által igényelt és általa kibocsátott *outputok* felelnek meg. Az eljárás lényege az, hogy meghatározzuk: milyen mértékben illeszkedik a tervcélként kitűzött végső *output*-mennyiségekhez a kiszámított megtermelhető *inputok* halmaza, figyelembe véve a termelés korlátait (a rendelkezésre álló munkaidőt és a termelési javak meglévő készleteit).

Cottrellék szerint az évezredfordulón használt számítógépek számítási és memóriakapacitása már olyan szinten van, hogy a leírt eljárás-

sokkal *naponta* ki lehet számítani a munkaértékeket és hetente lehet elkészíteni egy átfogó tervet a gazdaság egészére – ez pedig azt jelenti, hogy a tervezés gyorsabban tud reagálni bármilyen változásra, mint a piacgazdaság.

Annak, hogy az *input-output* táblázatokat és analízist használó központi tervgazdaság gyorsabban és hatékonyabban tudja megtalálni az erőforrások optimális elosztását, mint a piac, az alapvető oka az, hogy a piacgazdaságban az erőforrások mozgatása az árrendszer jelzései révén a valóságos gazdasági folyamatokat „követi”, amikor az optimum felé tart, ami sokkal lassúbb és bizonytalanabb folyamat, mint amikor a tervezők szimbólumokat kombinálnak egy *input-output* táblázatban.

A fogyasztási cikkek árazása

A javasolt elgondolás szembekerül azzal a Nove által is felhozott ellenvetéssel, hogy a munkaértékek nem jelenthetik a tervezés kiindulópontját még akkor sem, ha történetesen a termelési költségek megfelelő mérésére alkalmasak lennének is. Nove mondandójának lényege, hogy a munkatartalom önmagában semmit sem mond nekünk a különböző javak használati értékéről. Ez természetesen igaz, de csak annyit jelent, hogy a fogyasztók igényeinek felméréséhez egy másik, a munkaidőtől független értékmérőre van szükségünk, amelynek a működését azután összhangba kell hoznunk a munkaidőmérce alapján működő tervezéssel. A kalkulációs probléma kifejtésén túl Mises is azt állította, hogy a gazdaság hatékony tervezése azért sem lehetséges, mert – hacsak nem egy statikus gazdaságot tételezünk fel – a fogyasztói kereslet állandóan változik. Erről azt írja: „ha a gazdasági kalkuláció és vele együtt a termelési költségeknek akárcsak megközelítő megállapítása is lehetséges volna, akkor minden egyes állampolgár számára, a neki megadott teljes fogyasztási kereten belül, megengedhető volna, hogy igényeit tetszése szerint alakítsa...”, csakogy – folytatja – „mivel a szocializmus viszonyai között ilyen kalkuláció nem lehetséges, minden ilyen, a kereslettel összefüggő kérdést szükségképpen az állam hatáskörében kell meghagynunk”. (Vagyis az államnak kell hogy szabályoznia, ki miből mennyit fogyaszthat.) A Cottrell–Cockshott-féle koncepció azonban pontosan a fogyasztóra hagyja a választást.

Az ennek a problémának a megoldására tett javaslatukat a „Lange és Sztrumilin” formulával írják le (Cockshott-Cottrell 1993b). Langétól átveszik a *trial and error* módszer egy módosított variánsát, melynek révén a fogyasztási javak piaci árai szabják meg a társadalmi munkának a különböző fogyasztási javak termelése közötti elosztását. Sztrumilintól

pedig – aki a munkaérték-elmélet alapján álló, a szovjet tervezés problémáin dolgozó ortodox kommunista közgazdász volt – azt az elgondolását, hogy a szocialista gazdaságban, amikor a gazdaság egyensúlyban van, a termelés minden egyes ágában azonos kell legyen a létrejövő használati érték és a ráfordított társadalmi munkaidő aránya.

De hogyan mérjük össze a fogyasztási cikkek használati értékét a megtermelésükhöz szükséges termelési javak (munkaidőben kiszámított) értékeivel? Cockshott és Cottrell rendszerében megmarad a fogyasztási cikkek piaca – csakhogy ezen a piacon a pénz funkcióját munkautalványok töltik be, amelyek éppúgy munkamennyiségeket fejeznek ki – az emberek által teljesített munkaórák számát –, mint a termelési javak árai. Cottrellék Marxtól, *A gothai program kritikájából* átveszik a munkautalványokban való bérezés gondolatát, valamint azt az elgondolást, hogy a fogyasztók a munka-hozzájárulásukkal egyenlő munkatartalmú javakat vételezhetnek a társadalmi készletekből (miután ebből a társadalmi fogyasztási alapból levonják azokat az „adókat”, amelyekből fedezik az olyan közösségi célokat, mint a termelőeszközök felhalmozása, közjavak és közfeladatok, a munkaképtelenek támogatása). Az emberek tehát a fogyasztási cikkekért munkautalványokkal fizetnek.

A fogyasztási javak racionális árazása a következőképpen zajlik. A terv megköveteli a végső fogyasztási javak egy meghatározott mennyiségének a megtermelését, e javaknak az értéke pedig meghatározható a bennük megtestesülő munkaidő-mennyiséggel. Ha a fogyasztási javak megtervezett kínálata és az egyes javakra irányuló fogyasztási igények úgy esnek egybe, hogy a javak munkautalványokban számolt piaci árai megfelelnek munkaértéküknek, a rendszer már egyensúlyban van. Egy dinamikus gazdaságban ez mindazonáltal valószínűtlen. Ha a kínálat és a kereslet nem azonos, a fogyasztási javakkal foglalkozó hatóságra hárul a feladat, hogy a rövid távú egyensúly közelítőleges elérése érdekében az árakat kiigazítsa, vagyis hogy emelje az árakat a hiánycikkek, illetve csökkentse a túl nagy kínálatot mutató árucikkek esetében. A mechanizmus következő lépéseként a tervezők megvizsgálják ezeknek a „piactisztító” (*market-clearing*) áraknak és a munkaértékeknek az egymáshoz való arányát. Ezeknek az arányoknak a hosszú távú egyensúlyban egyenlőnek kell lenniük. A fogyasztási javaknak a következő periódusra megfogalmazott tervében ennek megfelelően a termékmennyiség növelésére lesz szükség az átlag fölötti ár/érték arányú, míg csökkentésükre az átlagos alatti arányú fogyasztási javak esetében.

A tervezőknek tehát nem kell *ex ante* tökéletesen anticipálniuk a fogyasztók igényeit: a termékskála a fogyasztók igényeinek megfelelő folyamatos kiigazítása iteratív eljárás, amely valós időben folyik le

(ellentétben a termelési javak árának a meghatározásával, amely – mint láttuk – egy a javak a gazdaságban való mozgását megelőzően, szimbólumok segítségével végrehajtott művelet, amelyet a számítógépek végeznek el, a valóságos gazdasági történések időtartamánál összehasonlíthatatlanul rövidebb idő alatt).

Természetesen *bármilyen* rugalmasan is követi a központi tervezés a fogyasztók elvárásainak változásait, mindenképpen lesznek olyan fogyasztói szükségletek, amelyeket a központi tervgazdaság nem elégít ki, és – ismerve az emberi természetet – nyilvánvalóan ezeket a szükségleteket az emberek magánjellelű tranzakciók révén fogják kielégíteni (például úgy, hogy munkautalványokat adnak cserébe a szomszédnak, ha vigyáz a gyermekükre). Ezek a tranzakciók azonban nem zülálnák szét a tervezés rendszerét, mert a munkautalványok nem „forognak”, nem lehet őket másra, mint egyéni fogyasztási cikkek vásárlására felhasználni, sem felhalmozni őket, sem kereskedni velük. (A hatóságok a már egyszer felhasznált utalványokat lebélyegezhetik.)

Hayeki érvek a Cockshott–Cottrell-féle koncepció ellen

Az osztrák iskola részéről Cockshott és Cottrell bírálatára mások mellett Steven Horwitz amerikai közgazdász vállalkozott, akinek az érveit paradigmaticusnak tekinthetjük.¹⁰

¹⁰ *Valamennyi*, a Cockshott–Cottrell-féle koncepcióval szemben megfogalmazott bírálatnak az a lényege, hogy a gazdaság működésére vonatkozó információknak csak egy része ragadható meg mennyiségileg, számítógépekbe betáplálható adatok formájában. Az egyedüli kivétel Geoffrey Hodgson (1998), akinek a tanulmánya alapvetően szintén erre a meglátásra épül ugyan, azonban emellett felhívja a figyelmet arra, hogy a központi tervgazdaság rendszerében az innovációk nem spontán módon mennek végbe, hanem egy bürokratikus apparátus kell, hogy kiértékelje és bevezesse a lehetséges technológiai újításokat, ez pedig elkerülhetetlenül a technológiai változások lelassulásával jár. Úgy gondolom azonban, hogy Hodgsonnak ez a – jogos – ellenvetése nem vet számot azzal, hogy a *piacgazdaságban* milyen tényezők akadályozzák az innovációt – például új technológiák bevezetése helyett az olcsó munkaerő kizsákmányolásának a lehetősége, a tudásnak és a tudományos erőfeszítéseknek a verseny és az üzleti titok következtében való szétforgácsolódása, az erőforrások elosztásának eltolódása a gyorsan megtérülő nyereséget hozó beruházások irányában a hosszú távú kutatási-fejlesztési projektek rovására. Ha ezeket a tényezőket figyelembe vesszük, egyáltalán nem világos, hogy az innovációk, illetve a gazdasági dinamizmus szempontjából miért a tervgazdaság lenne a rosszabbul működő rendszer.

Horwitz nem vonja kétségbe sem azt, hogy a Cockshott és Cottrell által javasolt tervezés valóban képes lenne a komplex modern gazdaságban gyártott összes javakra vonatkozó adatokat összegyűjteni és feldolgozni, sem pedig azt, hogy a munkaértékekben való költségszámítással szembeni klasszikus ellenvetéseket meg tudják válaszolni. Érvelése ezzel szemben Polányi Mihály és Hayek a pozitívizmus tudásfogalmán, a tudás objektivistá felfogásán gyakorolt bírálatán alapul; a gazdaságban felhasznált tudás elidegeníthetetlenül személyes és hallgatólagos dimenzióját hangsúlyozza (Polányi 1992, 1994).

Horwitz visszanyúlva Miseshez ismét a *pénz* döntő szerepét emeli ki. (A vitában a pénz jelentősége korábban azért halványult el, mert sem Lange, sem a tervezés más védelmezői nem akartak egy pénz nélküli népgazdaságot.) Szerinte Cottrellék alapvetően félreértik a pénz szerepét a modern gazdaságban, mert úgy fogják fel a pénzbeli árakat, mint amelyek pusztán az árrendszerrel függetlenül is létező és ezért elvileg az árrendszer nélkül is összegyűjthető és számítógépekkel feldolgozható adatokat fejeznek ki. Horwitz úgy látja, a pénz egyfajta kommunikációt elősegítő intézmény az emberi társadalomban: ugyanolyan, mint a *nyelv*. A pénz kommunikálja a gazdasági döntéshozók felé a fogyasztók preferenciáit, az erőforrások mennyiségét, az új technológiákat és azok viszonylagos hatékonyságát. Azonban ez a kommunikációs folyamat nemcsak továbbadja, hanem egyszersmind tükrözi és meg is teremti az információkat. Az erőforrások elosztásáról döntő vállalkozók döntéseiket nem egyszerűen a pénz által közvetített információk birtokában, hanem a pénz kommunikációs közegében hozzák meg: döntéseik ki sem fejezhetőek másképpen, mint a pénz és az árak nyelvén, s újabb pénzben kifejezhető változásokhoz vezetnek a társadalomban, amelyekre azután a gazdaság más szereplői (a többi vállalkozó és fogyasztó) reagálnak.

Ez azt jelenti, hogy a pénz működése egy össztársadalmi dialógusfolyamat. S ahogyan a nyelvben is – mint Ludwig Wittgenstein kései munkássága óta tudjuk – a szavak jelentését nem valamilyen nyelven *kívüli* realitás határozza meg, hanem használatuk kontextusa, az a „nyelvjáték”, amelyben szerepelnek; úgy a pénznek, mint az össztársadalmi dialógusfolyamat egyes elemeinek (az áraknak, illetve értékeknek), sincs „jelentése” a folyamaton kívül. Vagyis az árrendszer nem egy rajta kívül álló gazdasági realitást képez le, hanem a nyelvhez hasonlóan „bele vagyunk zárva”. A gazdasági racionalitás és a gazdaságosság fogalmai nem léteznek a pénz és az árak nyelvétől függetlenül, ugyanúgy, ahogyan a gondolatok sem léteznek a nyelvtől függetlenül, amelyen megfogalmazzák őket. Éppen ezért a pénz és az árak nélküli

tervezés ugyanolyan abszurditás, mint a nyelvtől független gondolkodás eszméje.

Marx azért gondolta ennek az ellenkezőjét, azért vélte úgy, hogy racionális gazdálkodás lehetséges a pénz és a piac nélküli társadalomban is, mert az ő számára létezett az értéknek egy, az árak mozgásától független mércéje: az egyes árukban megtestesült, társadalmilag átlagosan szükséges munkamennyiség, amely szerinte végső soron meghatározza a piaci árakat is. A munkaértékek egyfajta „archimedesi pontot” jelentettek Marx számára, amelynek segítségével az árrendszertől függetlenül meg lehet határozni az áruk objektív értékét (s így a termelési költségeket is). A pénzforma, az áruk ára csak közvetíti (egyszersmind el is fedí és el is torzítja...) Marx számára az értékviszonyokat.

De ennek az archimedesi pontnak a lehetősége elveszett azzal, hogy Marx óta a közgazdaságtanban diadalmaskodott a fogyasztók preferenciáiból kiinduló, szubjektivistá értékelmélet. Az árak nem „elfednek” egy mögöttük meghúzódó objektív értéket, hanem az egyensúlyi ár *maga az érték*. Az ártól független érték a modern, marginalista közgazdaságtanban ugyanolyan jelentés nélküli, metafizikus „kísértetfogalom” vált, mint a „flogiszton” a modern kémiában vagy az „életerő” a modern biológiában: nem magyaráz semmilyen tapasztalati jelenséget és éppen ezért nincs szükség a feltételezésére.

Horwitz gondolatmenetének, a nyelv és a piac közötti analógiának van egy radikális és egy mérsékeltebb interpretációja, és a szövegből nem világos, hogy ő melyiket vallja. Az egyik lehetőség az, hogy az érték és az ár *konceptuálisan sem* létezik a pénztől és a piactól függetlenül. Ez azt jelentené, hogy a pénz – a nyelvi analógiáknál maradva – egy ugyanolyan „zárt” nyelvjáték, mint például a sakk nyelve. Egy piac és pénz nélküli társadalom tagjai számára éppoly érthetetlen az ár, az érték, a termelési költség és a költséghatékonyság fogalma, mint a sakkozni nem tudó emberek számára a „szicíliai védelem” vagy a „rövid sánc” fogalmai.

Hogyha ezt az értelmezést választjuk, akkor az eredmény egyrészt alapvető, a hétköznapi józan eszből fakadó intuícióinkkal ellentétes, másrészt *nem* támasztja többé alá az osztrák iskola álláspontját. Alapvető intuícióinkkal ellentétes azért, mert nyilvánvalónak tűnik, hogy a javak (beleértve a termelési javakat is) értéke alapvetően abban áll, amivel hozzájárulnak az emberi szükségletek kielégítéséhez, s ez az érték akkor is létezik, ha a társadalomban nincs pénz. Egy nagyon primitív, vadászattal foglalkozó társadalomban például, ahol összesen kétféle termelési jav létezik: egyfajta kőből készült szakóca és egyfajta fabunkó, nyilvánvalóan ezeknek a termelési javaknak *van* értékük (és amennyiben a törzs tagjai kereskednek egymás között velük, akkor

lesz áruk is): ezt az értéket olyan tényezők határozzák meg – például –, hogy a szakócák elkészítése nehezebb fizikai munka és tovább tart, mint a fabunkóké, viszont több állat megölésére alkalmasak. Horwitz sem állíthatja, hogy amennyiben varázsütésre hirtelen eltűnne a Földről minden pénz, továbbá vele a kereskedelem és a piac, akkor megszűnne a termelési javaknak az a tulajdonsága, hogy különböző mennyiségben, különböző kombinációkban, különböző emberi szükségletek kielégítésére alkalmasak – márpedig mi más lenne az „értékük”, mint ez?

S nem támasztja alá az osztrák iskola álláspontját Horwitz gondolatmenete azért, mert ha igaza van, akkor nem tudnánk *érvelni* a piac mellett egy piac nélküli társadalom tagjainak. Ugyanúgy járnánk, mint két sakkmeister, akitől sakkozni nem tudó emberek megkérdezik, mi a szicíliai védelem és miért is jó ismerni? Persze a sakkmeisterek mondhatják azt, hogy „ülj le, tanuld meg a játékot, és meg fogod tudni, mi a szicíliai védelem és mire jó”, de a hallgatóság könnyen lehet, hogy azt fogja válaszolni: „Köszönöm, ez biztos nagyon érdekes játék nektek, de bennünket nem érdekel. Nem játszunk.” Hogyha a piac „nyelve” nem egy ezen a nyelven kívüli realitás *jó* (minden más leírásnál jobb) leírása, akkor hogyan győzzük meg az embereket arról, hogy szükség van rá?

Ami Horwitz Marxon gyakorolt kritikáját illeti: ez a bírálóat összevarja az érték két funkcióját a marxi elméletben. A társadalmi munka meghatározott mennyiségi arányok szerinti elosztását az egyes termelési ágak között Marx *minden* társadalom, minden gazdasági forma alapvető törvényének tekintette, amely a kommunizmusban még magasabb fokon válik törvénnyé, mint a kapitalizmusban. Az élőmunkának ez az *értékmérő* funkciója azonban nem azonos az élőmunka a csereértéket *meghatározó* funkciójával: azzal, hogy Marx szerint a kiteljesedett árutermelés rendszerében, a kapitalizmusban a javak a bennük megtestesülő társadalmilag átlagosan szükséges munkamennyiségnek többé-kevésbé megfelelő arányban cserélnek gazdát. A „szubjektivizmus győzelme”, amelyre Horwitz hivatkozik, az, hogy a munkaérték-elmélet csődöt mondott mint a piaci árak magyarázata, nem jelenti azt, hogy az élőmunka ne lehetne racionális értékmérő egy piac nélküli társadalomban. Az, hogy Marx maga nem így gondolta ezt, hanem úgy vélte: az élőmunka az érték „szubsztanciája”, s ez egyszerre támasztja alá azt, hogy a kapitalista társadalomban is végső soron az élőmunka-mennyiségek magyarázzák az árakat, s azt, hogy a kommunizmus az értéknek ezt a szubsztanciális meghatározását a maga tisztaságában alkalmazza mérceként a termelés megtervezésekor, nem változtat azon, hogy ez két *különböző* kérdés.

Ehhez elég végiggondolnunk a következő analógiát! Egy az információ és a kommunikáció fogalmával foglalkozó tudós megőrül, és alkot egy

elméletet arról, hogy a telefonhálózat „torzítja” az információt (például azért, mert beszélgetőpartnerünket nem látjuk, vagy mert recsegnek a kábelek), s ezért a telefonálást közvetlen gondolati kommunikációval kell pótolni. A közvetlen gondolati kommunikációt tudósunk szerint az teszi lehetővé, ha elvégzünk bizonyos meditációs gyakorlatokat vagy elmormolunk bizonyos varázsigéket. Ha ezt megtesszük, nemcsak a telefon közvetítése nélkül, hanem ráadásul *jobban* fogunk tudni kommunikálni ismerőseinkkel – például látni fogjuk beszélgetés közben az arcukat is, s megszabadulunk a telefonhálózat más, az információk továbbítását korlátozó vagy megnehezítő adottságaitól, hátrányaitól is. Nyilvánvaló, hogy a tudós kritikus gondolatai a telefonos kommunikációról *függetlenek* a közvetlen gondolati kommunikációra vonatkozó állítólagos felismeréseitől. A tudósnak lehet igaza abban, hogy a telefon az általa leírt módon torzítja az információkat, de ebből nem következik, hogy a közvetlen gondolati kommunikáció megvalósítható volna – viszont megfordítva: abból, ha esetleg *tényleg* felfedezte a telepátia titkát, szintén nem következne, hogy a telefon úgy és azért torzítja az információkat, ahogyan ő gondolja.

Ezért nyilvánvalóan akkor tudjuk megragadni Horwitz gondolatmenetének a racionális magvát, ha egy mérsékeltbb értelmezést választunk: az érték *konceptuálisan* létezik-létezhet egy piac nélküli társadalomban, csakhogy a piac és a pénz által közvetített információk nélkül nem tudjuk *mérni*. Az „érték” fogalma a piac nélküli társadalom tagjai számára nem olyan, mint a „szicíliai védelemé” a sakkozni nem tudóknak, inkább olyan, mint a „magas láz” fogalma volt a hőmérő feltalálása előtt.

Miért nem tudjuk olyan módon lemérni a termelési javak értékét a bennük megtestesülő munkamennyiségek segítségével, ahogyan Cockshott és Cottrell modellje javasolja? Horwitz szerint azért nem, mert: „A számítógépek nem képesek elvégezni a feladatot akkor, ha a releváns adatok nem önthetőek statisztikai vagy nyelvi formába. A Cockshott és Cottrell által alkalmazott aggregáló, matematikai megközelítésnek megfelelően a számítógépek használata feltételezi, hogy az összes releváns gazdasági tudás objektív adatokból áll. Éppen ellenkezőleg, a releváns tudás lehet úgy kontextuális, amennyiben csak egy tényleges kompetitív folyamatban van jelentése, mind pedig hallgatóságos, amennyiben nyelvileg hozzáférhetetlen.” (Horwitz 1996, 73; saját fordítás – Sz. M.) Vagyis a piac nélkül gazdálkodni próbáló társadalom „árai” a racionális forrásallokációhoz szükséges adatoknak csak egy részét tudják megragadni: „az ezeknek az egyenleteknek a megoldásához szükséges adatoknak nem az összessége, hanem valójában csak egy része létezik objektív értelemben” – a többi adat csak a piaci folyamat

révén válik explicitté, vagy ott sem, mert a piac szereplői is hallgatólagos, nem reflektált tudásként (*tacit knowledge*) használják fel őket.

Horwitz tehát két halmazát különbözteti meg a tervezés számára hozzá nem férhető információknak: olyanokat, amelyek csak a piacon jönnek létre (válnak explicit tudássá), és olyanokat, amelyek a piacon is hallgatólagos tudásként érvényesülnek.

Mielőtt megvizsgálánánk a kérdést, fel kell vetnünk egy olyan lehetőséget, amellyel Horwitz nem számol. Nem lehetséges-e, hogy a tervezés valóban csak az információk egy részét tudja felhasználni ugyan, és a többi információt elveszíti (figyelmen kívül hagyja), de *ezt a részét* gyorsabban és hatékonyabban használja fel, mint a piac? Már Cockshott és Cottrell koncepciójának ismertetésénél találkoztunk olyan megfontolásokkal, amelyek ebbe az irányba mutattak. Ha pedig ez így van, akkor a tervezés „visszanyeri a vámon, amit elveszített a révén”. A szóban forgó információk elvesztése ellenére is bizonyulhat hatékonyabbnak a piacnál.

De vajon igaza van-e Horwitznak abban, hogy a tervgazdaság feltétlenül elveszíti az információk e két csoportját? A piac kontextusában létrejövő információk a tervgazdaság számára hozzáférhetetlenek – csak-hogy ezeknek az információknak egy jelentős részére a tervgazdaságnak nincs *szüksége*. Ugyanis a piac „kontextusában” létrejövő információk egy része olyan változásokat, gazdasági történéseket rögzít, amelyek a piac nélküli társadalomban nem jönnének létre, a rendszer működését írja le, nem pedig a rendszertől függetlenül létező emberi szükségleteket, vagy erőforrásokat. Cockshott és Cottrell szavaival:

„Azok az árváltozások, amelyeket egy cég regisztrál a piacgazdaságban, számos különböző okból eredhetnek, ámde meg kell vizsgálnunk, hogy ezek közül melyek reprezentálnak olyan információt, amely a termelés társadalmi formájától független.

A változásokat két részre oszthatjuk: azokra, amelyek az árrendszeren kívüli események közvetlen eredményei, és azokra, amelyek a rendszer belső működéséhez tartoznak. Új olajtartalékok felfedezése vagy a születési ráta növekedése közvetlenül fog hatni az olaj vagy a babaruhák árára. Ezek az árváltozások a társadalom szükségleteiben vagy termelési kapacitásaiban végbement változásokat tükröznek, s a gazdaságirányítás bármilyen rendszerének reagálniuk kell rá. Másfelől az olajárak esése esetén számítanunk kell – többek között az olajárak esését követően az árrendszer működése által a második és a harmadik körben generált változások mellett – például a műszálas alapanyagok és a műszálas pulóverek árának az esésére is. A változások ugyanezen kategóriájába tartozik a lakásárak emelkedése olyankor, amikor nő a hitelkínálat, továbbá a részvények árának bármilyen fluktuációja vagy

az árak általános esése a recesszió kezdetén. Ezek mind olyan változások, amelyeket a piaci rendszer belső dinamikája hoz létre, s mint ilyenek, irrelevánsak egy nem piaci gazdaságban.

Hayeknek természetesen igaza van abban, hogy a tervezés problémája nagyban egyszerűbbé válna akkor, ha nem volnának változások a gazdaságban, ebből azonban nem következik, hogy egy piacgazdaság összes változása potenciális problémát jelentene a tervezett gazdaság számára is." (Cockshott–Cottrell 1994, 11 – Sz. M., *saját fordítás*)

Ami a hallgatóságos tudást illeti, ennek egy része felhasználható a tervezésben is. Például a tervhivatal utasítást adhat egy termelőegységnek arra, hogy végezzen el egy bizonyos termelési feladatot, s rendelkezésére bocsáthatja a szükséges *input*okat. Azonban lehetséges, hogy csak a termelőegység vezetője tudja (vagy „érzi”): melyik dolgozó a legalkalmasabb a feladat (vagy egy meghatározott része) elvégzésére, és semmi akadálya sincs annak, hogy ezt az információt – anélkül, hogy a „központtal” közölné – felhasználja a központ által megszabott tervcélok teljesítésére. Másik példa: a gazdaságot irányító központi szerv tudhatja azt, hogy egy városban (körülbelül) hány iskoláskorú gyermek él, és azt is, hogy milyen anyagkészletek szükségesek egy új iskola felépítéséhez. Ezen információk alapján a központi tervezés utasítást adhat egy új iskola felépítésére. De már azt, hogy ez az iskola a város melyik pontján épüljön, valószínűleg csak a helyi közlekedési viszonyokat ismerő városi önkormányzat tudja megállapítani.

Mindez nem jelenti azt, hogy a piacgazdaságban a gazdasági döntéshozókhöz eljutó és őket döntéseikben orientáló információk *egy része* nem sikkadna el szükségszerűen a – bármilyen modern kommunikációs és számítástechnikai eszközökkel felszerelt – tervezés rendszerében. Csakhogy ugyanakkor vannak olyan információk az emberek szükségleteiről és az erőforrásokról, amelyek viszont a *piacgazdaságban* „vesznek el” – meg sem fogalmazódnak az árrendszerben, vagy ha igen, nem jutnak el a gazdasági döntéshozókhöz, illetve eljutnak ugyan, de azok a versenyből fakadó kényszerek miatt nem vehetik figyelembe őket. Otto Neurath már a harmincas években, Hayekkel vitázva, felhívta a figyelmet arra, hogy a jövő nemzedékek szükségletei és a ökológiai megfontolások *nem* jelennek meg az árinformációban. A piacgazdaságnak elkerülhetetlen velejárója továbbá az információknak a verseny miatti visszatartása (az üzleti titok) is.

Végül a piacgazdaság valószínűleg „alulértékeli” a közjavakat, mert a társadalom kollektív szükségletei nem jelennek meg az egyének piaci választásaiban, akik döntéseiket egymástól elszigetelten hozzák, s arra kényszerülnek, hogy egyedül a saját anyagi helyzetüket figyelembe véve, kizárólag a saját életlehetőségeiket mérlegeljék. Ennek a

helyzetnek elkerülhetetlen következménye egyrészt az olcsó, pillanatnyi és felszínes igényeket kielégítő árucikkek, másrészt az embereknek a gazdaság jövőbeli, számukra előre láthatatlan „vihari” között valamiféle stabil egzisztenciát nyújtó javak – például az ingatlanok – felértékelődése. Honnan tudjuk, hogy a társadalom valós szükségletei szempontjából fontosabbak azok az információk, amelyek a piacgazdaságban válnak explicit, a döntéshozók döntéseit meghatározó információkká, mint azok, amelyeket viszont a *tervezők* tudnának figyelembe venni? Egy analógiával élve: képzeljük el, hogy egy tájról készítünk a magashól egy légi felvételt – amelyen nyilván számos részlet elsikkad. Ugyanakkor lenn a földön számtalan ember készít ugyanerről a tájról olyan felvételeket, amelyek egy-egy házat, egy-egy fát, egy-egy kisebb-nagyobb tájrészletet rögzítenek, majd ezeket a felvételeket valaki összemontírozza. Nyilván ezen az utóbbi képen sok részlet látható lesz, amely a légi felvételen nem, de mondhatjuk-e azt, hogy egészében véve egy „jobb” képet nyújt a tájról?

Horwitz kritikája tehát nem tudja demonstrálni, hogy a Cockshott-Cottrell-féle tervgazdaság információfeldolgozó képessége szükségszerűen alatta maradna a piacgazdaságénak, még kevésbé, hogy ez a gazdaság egyáltalán nem működhetne.

Következtetés

Modern, komplex gazdaságban a fogyasztási és termelési javakból sok millió létezik, és a közöttük a termelésben fennálló milliányi s folyton változó kapcsolatot a harmincas évek adatgyűjtési és -feldolgozási szintjén nyilvánvalóan lehetetlen volt felmérni és megtervezni. Ebben Misesnek és Hayeknek biztosan igaza volt. Mai követőik azonban azt állítják, hogy a kommunikációs és számítástechnológia *semmilyen mértékű* fejlődése sem teszi kezelhetővé a problémát, teszi lehetővé a racionális tervezést. Ez pedig már nem egy technológiai vagy közgazdasági, hanem egy *filozófiai* állítás, amely a társadalomban létező tudás egy meghatározott ontológiai felfogásán alapul.

Végső soron Hayek és az osztrák iskola álláspontja a gazdasági tudásról a tudás egy sajátos, *radikálisan individualista* elképzelésén nyugszik. Eszerint az elképzelés szerint – amely eredetileg a tudás „kartezianus” elképzelését volt hivatva felváltani – a tudás nincs a „fejünkben”, olyan értelemben, hogy lenne egy olyan tudatunk, amely saját magunk számára transzparens, egész tartalmát elménk „belső szeme” elé tudjuk idézni. A tudás *explicit* része inkább olyan, mint a jéghegy csúcsa –

öntudatlan, a társadalom „spontán rendjének” automatikus követéséből fakadó információk, gyakorlati készségek, szokások, „megérzések” hordozzák. A gazdaság folyamataiban ennek az „öntudatlan” tudásnak mindig csak egy kisebb-nagyobb része válik explicit tudássá, ezért az információkat *lehetetlen* a tudatos tervezés céljaira összegyűjteni.

Hol hibás ez a kép? Nyilvánvalóan Hayeknek igaza van abban, hogy a gazdaságban felhasznált információk jelentős része öntudatlan, hallgatólagos tudás. De önkényes az az előfeltevése, hogy ez a tudás valamilyen „elidegeníthetetlen” módon az *egyénekhez tartozik*.

A tudás eme elképzelésének dekonstrukciója elsősorban a késői Wittgenstein filozófiájának köszönhető. Wittgenstein a „privát nyelvel” kapcsolatos bírálata s általában véve egész kései munkássága ugyanis éppúgy irányul a tudás *öntudatlan*, mint tudatos részének karteziánus, a tudást az episztemológiai szubjektum belső tudattartalmának tekintő felfogása ellen. Az „öntudatlan”, hallgatólagos tudás éppúgy nem „privát”, éppúgy nem pusztán az egyén belső mentális folyamataiban létezik, ahogyan a tudatos tudás sem. Amikor tudunk valamit, akkor ehhez inherensen hozzátartozik a tudás megalapozhatósága, vitathatósága – de megalapozni, megvitatni valamit csak a más emberekkel való diskurzusban lehet. A tudás csak *társadalmi* jelenségként, a társadalmi *gyakorlat* részeként létezhet – tudni valamit (akár tudatosan, akár öntudatlanul) azt jelenti, hogy részt veszünk abban a társadalmi gyakorlatban, amelyben az igazságra vonatkozó állítások ellenőrzése, megalapozása, megvitatása végbemegy. Ez nem egy a tudás ontológiai természetére vonatkozó alternatív elképzelés Wittgenstein részéről, hanem egyszerűen egy a nyelvhasználatra vonatkozó megállapítás: a hétköznapi életben, amikor a filozófiai reflexiótól függetlenül használjuk a „tudás”, az „igazolás” és hasonló kifejezéseket, akkor nem valami olyasmit értünk rajtuk, amivel kapcsolatban az egyének valamilyen – akár tudatos, akár öntudatlan – mentális állapotai relevánsak lehetnének; amikor valaki „tud” valamit, az nem azt jelenti, hogy az elméje rendelkezik valamilyen ontológiai minőséggel, amely „tudóvá” teszi, hanem azt, hogy képes bizonyos módokon részt venni a társadalom episztemikus gyakorlataiban (Pleasant 1999, 181). (A fizikusok például abban különböznek a nem fizikusoktól, hogy képesek fizikai kísérleteket elvégezni és leírni, valamint matematikai egyenleteket megoldani – senki sem hinné el valakinek, aki ezekre a dolgokra nem képes, hogy valamiképpen mégis „tudja” a fizikát.)

Ha ilyen módon fogjuk fel a tudást, akkor nyilvánvaló, hogy az egyének hallgatólagos tudása a piactudásban nem elméjüknek egy olyan mentális tulajdonsága, amely számukra hozzáférhetetlen, s ezért még inkább az mások – például a tervezők – számára, hanem olyan tudás,

amely a piacgazdaság *gyakorlatában* jön létre és igazolódik. Ez a gyakorlat egyrészt a fogyasztók gyakorlata, másrészt a vállalkozóké, s mint ilyen, egyáltalán nem valamiféle légüres térben lebegő „autonóm” individuumok spontán választásait jelenti, hanem olyan választásokat, amelyeket meghatároz a piacgazdaság rendszere. A fogyasztók preferenciáit pedig nem valamiféle személyes, társadalomtól független „vágyak”, hanem a rendszer által nyújtott lehetőségek határozzák meg, az a piacgazdaság, amelyben az „erős” piaci szereplők, mindenekelett a monopóliumok formálják, meghatározzák azt, hogy milyen áruk közül választhatnak a fogyasztók, s milyen információik vannak (lehetnek) róluk. A vállalkozók döntéseit szintén az határozza meg, hogy hol, mikor, milyen esélyek nyílnak a piacgazdaságban a nyereséges beruházásokra – ez pedig legalább annyira függ a piac struktúrájától, mint az emberiség tényleges erőforrásaitól és a társadalom reális szükségleteitől, hiszen, mint láttuk, sem az erőforrások, sem az emberi szükségletek nem a maguk természetadta valóságában, hanem társadalmilag meghatározott (és korlátozott) módon épülnek be az árjelzésekbe. A „hallgatólagos tudás” tehát társadalmi termék, s az a társadalmi gyakorlat, amely a „hallgatólagos” tudást kialakítja és igazolja: a piacgazdaság társadalmi gyakorlata. Ezért aztán nem nehéz a kapitalizmus apologetáinak kimutatniuk azt, hogy *ez a fajta* tudás nem lenne összegyűjthető és feldolgozható egy másfajta rendszerben.

Ámde – éppen ezért – egyáltalán nem világos, hogy egy más gazdasági rendszerben ne jöhetne létre és ne lehetne felhasználható a gazdasági tervezés céljaira valamilyen *másfajta* tudás, és ez a tudás ne lehetne hasznosabb az emberiség valós szükségleteinek kielégítése szempontjából, mint az a – valóban a társadalom tagjai között szétszórt, s valóban sokszor hallgatólagos – tudás, amelyet a piaci ármechanizmus gyűjt össze és juttat el a gazdaság szereplőihöz. Ez nem pusztán elméleti lehetőség, hanem már a mai társadalomban is vannak olyan információkat felfedező, megosztó és felhasználó „alrendszerek” és gyakorlatok, amelyek nem piaci elvek alapján működnek – például a tudományos közösségek. A múltban pedig a gazdaságra vonatkozó tudást – jelentős részben ugyancsak „hallgatólagos” formában – a hagyományos közösségek azon szokásai, készségei és gyakorlata őrizte, amelyet napjainkban éppen a piacgazdaság totális, az emberiség minden csoportjára kiterjedő és az élet minden aspektusát átható rendszerré válása zilál szét (O’Neill 2003)...

A hayeki álláspont egy filozófus kritikusa, Nigel Pleasant szavaival: „Hogyha az egyéni autonómiát azonosítjuk a kapitalista társadalomban ma létező szeszélyes és pazarló fogyasztási gyakorlattal, *akkor* kétségkívül egy anarchikus és ellenőrizhetetlen ármechanizmus az egyedül

megfelelő eszköz erre a célra. Azonban ez a következtetés azért igaz, mert az ármechanizmus maga konstitutív szerepet játszik ezeknek a fogyasztási szokásoknak a létrehozásában. De egy egalitárius, racionálisan szabályozott és megtervezett szocialista gazdaságnak nem kellene arról gondoskodnia, hogy fenntartsa pontosan ugyanazokat a fajta, ugyanolyan keresztmetszetű fogyasztói választásokat, mint amelyek a kapitalista társadalomban jönnek létre." (Pleasant 1999, 189. – *saját fordításom*, Sz. M.)

Természetesen sem a fogyasztók választásai, sem a vállalkozók és más gazdasági döntéshozók a piacgazdaságban kialakult cselekvési mintái nem változtathatóak meg „parancsszóra” vagy a pusztá ideológiai lelkesedés hatására. A piacgazdaság által kialakított viselkedési minták mára – felszámolva a premodern társadalmak közösségi életformáit és öröklött attitűdjeit – oly mélyen beépültek a modern társadalom szokásrendszerébe, életformájába és gondolkodásába, hogy a piac kritikussai is kénytelenek elismerni: a piac valamilyen alternatívája nemhogy reálisnak, de még *elképzelhetőnek* sem tűnik az emberek számára (O’Neill 2003).

Hayek érvelése tehát fontos meglátásokat nyújt arról, hogy hogyan működik a piacgazdaság, és miért lenne rendkívül nehéz bármilyen más rendszerrel felváltani. Hayek és az osztrák iskola a neoklasszikus közgazdaságtan főáramánál mélyebben értette meg a piac funkcióját a modern társadalomban. A piac nem egyszerűen a kereslet és a kínálat egyensúlyának a megteremtője. Ha a piac egyedüli funkciója ez volna, akkor ezt a szerepét *talán* elláthatná valamilyen más intézményrendszer is, amely valamilyen módon „lemásolja” a piac információtovábbító és ösztönző funkcióit. A piac azonban valójában olyan társadalmi intézmény, amely *meghatározza* az emberek szükségleteit és azt, ahogyan ezeket tudatosítják és megpróbálják kielégíteni. A piaci árak olyan igényeket, attitűdöket és ezeknek megfelelő normákat fejeznek ki, amelyeket maga a piac alakított ki, s amelyek valóban legnagyobbreszt öntudatlan módon épülnek be az emberek gondolkodásába és viselkedésébe, s ezáltal valóban megalapozzák a társadalmi együttműködés egyfajta spontán rendjét. Ámde *éppen azért*, mert ezeket az attitűdöket és normákat maga a piac hozta létre és termeli állandóan újra az emberi életben, nem tudhatjuk, hogy a *valódi*, az adott társadalmi rendszertől független emberi szükségletek szempontjából is a piacgazdaság-e a lehető legjobb rendszer.

Irodalom

- Caplan, Bryan: Is socialism really „impossible”? *Critical Review* vol. 16. 2004/1.
- Cockshott, W. Paul 1990: *Application of Artificial Intelligence Techniques to Economic Planning*. www.dcs.gla.ac.uk/~wpc/reports/plan_with_AIT.html, utolsó letöltés: 2012. október 15.
- Cockshott, W. Paul – Cottrell, Allin F. 1993a: *Towards a new socialism*. Spokesman, Nottingham.
- Cockshott, W. Paul – Cottrell, Allin F. 1993b: Calculation, Complexity and Planning, Once again the calculation debate. *Review of Political Economy*, 5., 1993/1., 73–112.
- Cockshott, W. Paul – Cottrell, Allin F. 1994: *Information and economics. A critique of Hayek*. <http://reality.gn.apc.org/econ/hayek.htm>, utolsó letöltés: október 15.
- Greenwood, Dan 2006: Commensurability and beyond: from Mises and Neurath to the future of socialist calculation debate. *Economy and Society*, 35., 2006/1. (február), 65–90.
- Hayek, Friedrich August von (szerk.) 1935: *Collectivist Economic Planning Critical Studies on the Possibilities of Socialism*. London, Routledge.
- Hayek, Friedrich August von 1949: The Use of knowledge in society. In uő: *Individualism and Economic Order*. London, Routledge and Kegan Paul. 77–91.
- Hayek, Friedrich August von 1991: *Út a szolgásgba*. Budapest, Közgazdasági és Jogi.
- Hodgson, Geoffrey 1998: Socialism against the markets? A critique of two recent proposals. *Economy and Society*, 27., 1998/4., 407–433.
- Horwitz, Steven 1996: Money, money prices, and the socialist calculation debate. In uő – Koppl, Roger: *Advances in Austrian Economics 3*. Emerald Group Publishing. 59–77.
- Lange, Oskar 1937: On the Economic theory of socialism. *The Review of Economic Studies*, 4., 1937/1., 123–142.
- Nove, Alec 1983: *The Economics of Feasible Socialism*. London, Allen and Unwin.
- O’Neill, John 2003: Socialism, associations and the market. *Economy and Society*, 32., 2003/2. (május), 184–206.
- Pleasant, Nigel 1999: *Wittgenstein and the Idea of a Critical Social Theory A Critique of Giddens, Habermas and Bhaskar*. London, Routledge. (Routledge Studies in Social and Political Thought; No. 15.)
- Polányi Mihály 1992: *Polányi Mihály filozófiai írásai I–II*. Budapest, Atlantisz.
- Polányi Mihály 1994: *Személyes tudás: úton egy posztkritikai filozófiához I–II*. Budapest, Atlantisz.
- Samuelson, Paul A. – Weizsäcker, Carl Christian von 1972: A new labor theory of value for rational planning through the use of the bourgeois profit rate. In Stiglitz, Joseph E.: *The collected scientific papers of Paul A. Samuelson 3*. Cambridge (Massachusetts), MIT. 272–293.
- Seongjin Jeong: *Models of Participatory Planning for Socialism in the 21st Century*. <http://marx21.com/escritos-e-publicacoes/working-papers/>
- Steele, David Ramsay 1992: *From Marx to Mises: Post-Capitalist society and the challenge of Economic Calculation*. La Salle (Illinois), Open Court Publishing.
- Sztálin, Joszif Visszarionovics 1953: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Budapest, Szikra.

Az Osztrák Császárság története és az államfői ceremoniális hatalomlegitimáció hiánya

a Habsburg–Lotaringiai-házból származó II. Ferenc német-római császár 1804-ben felvette az *Ausztria császára* címet anélkül, hogy ennek különösebb jelentőséget tulajdonított volna. Ezzel az aktussal létrejött az Osztrák Császárság, egy addig ilyen formában és néven nem létező államalakulat. A szakirodalomban a történeti források azonos jelentésű szinonimaként alkalmazzák ugyan a Habsburg Monarchia és a Habsburg Birodalom megnevezéseket is, de ez azért nem helyes, mert utóbbiak magukba foglalják a XIII. századtól, I. Rudolf német-római császár uralkodásától a jelentősen változó területek felett gyakorolt több évszázados Habsburg-uralmat is.

Az Osztrák Császárság fennállása értelmezhető szűkebben és tágabban. Az előbbi szerint 1806-ra tehető az állam valódi létrejötte, politikai jelentőséggel történő felruházása, amikor a Német-római Birodalom bukását és II. Ferenc német-római császári trónról történő lemondását követően az Osztrák Császárság elnevezést kiterjesztették valamennyi Habsburgok uralta területre. Ennek megfelelően fennállása csak 1867-ig datálható, amikor az osztrák területek az Osztrák–Magyar Monarchia részévé váltak. Ezt az érvelést támasztja alá például a kiegyezés magyar szövege, amely szerint az „a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fenforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról” szólt (1867. évi XII. törvény-cikk). Ennél jóval pontosabb a tágabb időintervallum alkalmazása, ami a császári rendelet ünnepélyes kihirdetésének évétől, 1804-től számolja az állam létét egészen az Osztrák Köztársaság 1918-ban bekövetkezett kikiáltásáig. Utóbbi időhorizont azért is helyénvaló, mert a dualista államberendezkedés egyik sajátos tulajdonságaként mindkét államalkotó fél önmagában is funkcionáló, teljes értékű ország volt, míg bizonyos ügyeket közösen, illetve együttműködve bonyolítottak le. Jelen

tanulmány éppen ezért a tágabb értelmezést veszi alapul, és megkísérli bemutatni az Osztrák Császárság létrejöttét és történetét, különös tekintettel az államfőkre és hatalomba helyezési aktusaikra, mert bár I. Ferenc, I. Ferdinánd, I. Ferenc József és I. Károly valamennyien osztrák császárok és magyar királyok is voltak, csak utóbbiként koronázták meg őket.¹

Előzmények

A Habsburg-család története egészen a X. századig visszakövethető (például Barsi Rónay 1934; Gonda–Niederhauser 1977; Supka 1985), de politikai jelentőségük a XV. századra teljesedett ki, amikor a dinasztia már „majdnem állandó jogot formált” a német-római „császári koronára” (Kissinger 1998, 48). Ugyanekkorra datálható az első Habsburg-uralkodó, Albert magyarországi regnálása is.² Közismert, hogy Magyarország 1526-ban két, majd 1541-ben három részre szakadását követően a törökök által meg nem szállt nyugati országrészben, az úgynevezett Magyar Királyság területén a Habsburg-dinasztia tagjai követték egymást a magyar trónon nagyrészt az egyenes ági öröklés szerint, míg a többségük német-római császár és cseh király is volt.³ Buda visszafoglalása után a

¹ Az Osztrák Császárság uralkodói egyben magyar királyok is voltak, és számozásuk a két országban eltért egymástól. II. Ferenc német-római császár I. Ferencként lett osztrák császár és magyar király is. I. Ferdinánd osztrák császár V. Ferdinándként lépett a magyar trónra, Ferenc József mindkét országban az első ilyen nevű uralkodó volt, míg I. Károly osztrák császár IV. Károlyként foglalta el a magyar királyi trónt. Az eltérő számozás ellenére ezek a személyek azonosak, így valamennyi megjelölés azonos személyre vonatkozik, de az egyértelműség érdekében – eltérő magyarázat hiányában – a továbbiakban az osztrák császárként őket illető számozást alkalmazza a szerző. Bizonyos források beszámolnak arról, hogy Habsburg Ottót apja osztrák császárrá koronáztatta, azaz az osztrák császári címet még gyerekkorában átörököltette fiára, de mivel trónra sosem lépett, így ez a tanulmány szempontjából a továbbiakban nem lényeges.

² Habsburg Albert már 1402-ben Zsigmond király alkalmi megbízottja volt, így érthető, hogy miért esett őrá a rendek választása 1437-ben. Albert 1439-ben bekövetkezett halálakor azonban fia, a későbbi V. László még kiskorú volt, így nem követhette apját a magyar trónon, számára a magyar diéta kormányzót jelölt ki Hunyadi János személyében (vö. Mezey 2002).

³ I. Ferdinánd (1526–1564), I. Miksa (1564–1576), II. Rudolf (1576–1608) leszármazás szerint követték egymást, míg II. Mátyás (1608–1619) lemondatta bátyját a királyi címről, de őt is leszármazói követték, így II. Ferdinánd (1619–1637), III. Ferdinánd (1637–1657) és I. Lipót (1657–1705).

magyar országgyűlés a Habsburg-uralkodót koronázta meg a törököktől felszabadult területekkel újraegyesített Magyar Királyság uralkodójává, és ezzel egy időben törvénybe iktatta a Habsburg-ház fiági trónöröklési jogát (1687. évi I–III. törvénycikk). Ez az aktus egyben minőségi változást is jelentett az ausztriai főhercegek magyarországi megítélésében, hiszen a korábbi alkalmi választások és véletlenek helyett tudatos, törvényesen szabályozott örökösödési rend garantálta számukra a magyar királyi trónt (Máthé 2010, 248). A *Pragmatica Sanctio*, a magyar közjog rendkívüli fontosságú dokumentuma ismét megerősítette a fennálló berendezkedést, és egyben kiterjesztette az örökösödést a Habsburg-ház nőágra is (1723. évi II. törvénycikk).

Az Osztrák Császárság létrejötte

1792. március 1-jén lépett trónra II. Ferenc mint német-római császár, akit I. Ferencként 1792. június 6-án koronáztak magyar királlyá.⁴ Amikor a területileg is jelentős mértékben terjeszkedő, a Nagy Károly-féle birodalmat újra helyreállítani szándékozó Napóleon 1804-ben magát a franciák császárává koronázta, végleg megérett a döntéshozatali helyzet arra nézve, hogy a Habsburg-államfő egy hasonló, európai hatalmát jól tükröző császári címet vegyen fel. Már korábban „felvetődött, hogy a Pannónia császára címet ruházza magára, vagy a Magyarország és Galícia császára címet, mindegyik változat azt hangsúlyozta volna, hogy a dunai birodalom független a német-rómaitól” (Gonda–Niederhauser 1977, 153). Részben tehát a hatalmi egyensúly fenntartása céljából, részben pedig Napóleonnak adandó szimbolikus válaszként II. Ferenc felvette az osztrák császári címet, ami a bécsi udvar szerint a Habsburg-házon belül volt hivatott maradni, megerősítve az osztrák államfői méltóságot (Zöllner 1998, 257). A két államalakulat, illetve a két államfői pozíció létrejötte és hatalomlegitimációs aktusai azonban nagymértékben eltértek egymástól. A francia modellben az 1804. május 18-án kelt szenátusi határozat jóváhagyta Napóleon terveit, és egy teljes, 147 paragrafusból álló, megszövegezett és elfogadott

⁴ A források nem egyeznek Ferenc magyar királlyá történő koronázásának helyszínét illetően. Markó László szerint Pozsonyban zajlott az esemény, ami megegyezik azzal az általános nézettel, hogy az ország három részre szakadása után valamennyi koronázás 1867-ig Pozsonyban zajlott (Markó 2006, 24). Ugyanakkor a pozsonyi magyar királykoronázások összefoglaló műve nem említi I. Ferenc koronázását (Holčík 1986). Ferdinandy Gejza szerint (1896, 215) pedig Budán került sor erre a koronázásra.

alkotmány állt az államjogi változtatások mögött, kimondva – többek között –, hogy „a köztársaság kormányzása egy császárra bízatik, aki felveszi a franciák császára címet”. Ezt követően Napóleon szimbolikus elemekben bővelkedő, pompás koronázási szertartást rendezett, hogy 1804. december 2-án a párizsi Notre-Dame-székesegyházban megkoronázza magát (Brauneder 2007, 9–10).

II. Ferenc 1804. augusztus 10-ére az általa uralt területek legfontosabb személyeiből és a magyarok képviselőiből álló rendkívüli államkonferenciát hívott össze, ahol bejelentette döntését, mely szerint új államfői tisztséget vesz fel. Minderről a német ajkú területeket a rá következő napon, augusztus 11-én értesítették császári rendelet⁵ kihirdetésével (Meynert 1834, 110). A Habsburg-uralkodó és az állam legfőbb vezetői erre mint logikus diplomáciai lépésre, és nem mint szükséges államjogi aktusra tekintettek. Egyértelműen kiderül ez abból is, hogy kimondták: az osztrák császári cím felvétele semmilyen módon nem változtatja meg az államfő uralma alá tartozó területek létező alkotmányait és fennálló jogait (Andics 1986, 9–10). A napóleoni fennkölt koronázási ceremóniára reagálva 1804. december 4-én Ferenc elrendelte a rendelet ünnepélyes kihirdetését, így az december 7-én közhírré tétetett, azaz a korabeli szokásoknak megfelelően Bécs nyolc meghatározott terén egy-egy államtitkár olvasta fel annak szövegét egy kormánytanácsos és a városi előljárók, illetve elővárosokban a helyi főurak képviselőinek jelenlétében. Az eseményt minden helyszínen ünnepélyes *Te deum* előzte meg, és a civil vagy katonai zenekarok műsora emelte a rendezvények hangulatát. December 8-án a hálaünnep keretében az udvari karnagy, Antonio Salieri kompozíciói hangzottak el, és az ünnepi menet rövid körutat járt be. A császári főváros további egyházai – így például az ágostai evangélikus egyház, az ortodox és a zsidó közösség – december 9-én ünnepeltek (Brauneder 2007, 10). Mindez azt mutatja, hogy a császári cím felvétele bőven adott alkalmat és lehetőséget a fennkölt, ünnepélyes ceremóniára még, ha nem is ez volt az elsődleges cél. A franciákkal folytatott szimbolikus kommunikáció eredményeként sor került bizonyos programpontokra a több napig tartó események között, ez mégsem

⁵ A *Pragmatikalpatent* szövege részben így fogalmazott: „...Wir sehen Uns demnach zur dauerhaften Befestigung dieser vollkommenen Ranggleichheit veranlaßt und berechtigt, (...) dem Hause von Österreich in Rücksicht auf dessen unabhängige Staaten den erblichen Kaisertitel gleichfalls beizulegen. In Gemäßheit dessen haben Wir nach reiflicher Überlegung beschlossen, für Uns und Unsere Nachfolger in dem ungetrennten Besitze Unserer unabhängigen Königreiche und Staaten den Titel und die Würde eines erblichen Kaisers von Österreich (als dem Namen Unseres Erzhauses) feierlichst anzunehmen...” (Andics 1986, 9.)

nevezhető tradicionális értelemben vett hatalomba helyezésnek, hatalomlegitimációs aktusnak, ami 1804-ben érthető volt, hiszen a lakosság nem tett különbséget aközött, hogy az uralkodó német-római vagy osztrák császár volt-e, számukra ő volt a császár (Andics 1986, 7).

Kifejező az új állam létrejöttének elhanyagolhatóságát illetően, hogy nem készültek új hatalmi jelképek, azokat a korábbiakban már felhasználtakból válogatták össze. A német-római császárok az Ottó-féle koronát csak a koronázási szertartások alkalmával használták, ezért II. Rudolf prágai palotájában készíttetett egy házi koronát, amelyet díszesebb állami események alkalmával viselt. Ez a korona a római császári, a cseh királyi és a magyar királyi méltóságok együttes jelképeként készült, hiszen viselője mindhárom címmel rendelkezett.⁶ A későbbi Habsburg-uralkodók is megőrizték ezt az uralkodói fejdíszet, és I. Ferenc választása is erre esett, így lett az úgynevezett Rudolf-korona az Osztrák Császárság koronája és egyben jelképe. A jogart és az országalmát is korábbi uralkodóktól örökölték, ahogy a nemzeti színeket, a feketét és az aranyat, valamint a címerben szereplő kétfejű sast is a német-római birodalmi szimbolikából vették át (Brauneder 2007, 10).

Ezek a szimbolikus kapcsolódási pontok a Német-római Birodalomhoz való kötődést fejezték ki annak ellenére, hogy az osztrák császári méltóság létrehozását részben az is motiválta, hogy az a veszélyben lévő német-római császári címtől eltérjen. Az osztrákoknak a XVII. század folyamán nem sikerült megvalósítani a teljes német területek feletti egységes hatalmat, de még a Német-római Birodalom megszűnését követően is magukat tekintették a térség vezetésére leginkább képes és alkalmas államnak (Kissinger 1998, 71). Ezzel együtt elgondolkodtató Erich Zöllner megállapítása, aki az 1804-ben császári rendelet kihirdetésével létrehozott államról azt írja:

„Az egész eljárás jogilag kétségtelenül vitatható volt: egyrészt nem kérték ki az örökös tartományok rendjeinek a beleegyezését, másrészt a Szent Római Birodalom alkotmányát is megsértették, hiszen megkerülték a választófejedelmeket és a birodalmi gyűlést” (Zöllner 1998, 257).

Helyes a megállapítása annyiban, hogy az ilyen jelentőségű, az államfői pozíciót érintő döntéseket az általa említett feltételeknek megfelelően kellett meghozni, de mintha nem venné figyelembe, hogy itt csak látszólag született belpolitikai döntés; valójában egy új állam alapkövét tették le, amely államot két évvel később az európai események nagy próbatétel elé állították.

⁶ I. Rudolf néven uralkodott Magyarországon 1576-tól, de 1608-ban öccse, a későbbi II. Mátyás lemondatta a magyar trónról, így 1612-ben bekövetkezett haláláig csak a másik két uralkodói címét őrizhette meg.

A Német-római Birodalom bukása

Ahogy arról korábban már szó esett, amikor 1806-ban Napóleon lemondatta II. Ferencet a német-római császári trónról, ezzel egyben megszűntette a Német-római Birodalmat is. Ennek okán valamennyi terület, amely felett a Habsburg-császár uralkodott, az Osztrák Császárság területévé vált. A bécsi királyi vár, a Hofburg közel négyszáz éven keresztül volt a Német-római Birodalom központja, ám ez a szerep a birodalom bukásával megszűnt (Buchmann 2002, 86). Így történt, „hogy a Német-római Birodalom felbomlását követően az osztrák császárság területi alapját a Magyar Királysággal együttesen birtokolt területek jelentették” (Máthé 2010, 248–249). A fiatal államalakulatnak nagy kihívásokkal kellett megbirkóznia: nem maradhatott háttérbe szoruló másodrendű állam, egy a Habsburg-uralkodó titulussal, hanem magának kellett helytállnia az aktuálisan forrongó Európában. Ez óriási váltást jelentett, és számtalan, a korszakban nagyon is valós veszélyt rejtett magában erre a területre nézve, amely a „feudális viszonyok maradványaként (...) többnyelvű birodalom volt, a Duna-medence sokféle nemzetiségét egyesítette” (Kissinger 1998, 73).

A Habsburgokat megillető császári méltóságot és jelentőségüket mint Európa egyik legnagyobb és legbefolyásosabb dinasztiája senki sem vonta kétségbe. Ezt jól bizonyította többek között az a szimbolikus gesztus is, hogy a Napóleon bukását követő hatalmi újrendeződésről szóló tárgyalásoknak az egykori birodalmi főváros, Bécs adott otthont. A bécsi kongresszuson 1814–1815-ben kialakított hatalmi egyensúly közel egy évszázadon keresztül békés nemzetközi egymás mellett élést biztosított, bár a porosz–osztrák konfliktust csak enyhíteni tudta (i. m., 68, 71–73). A Habsburgok uralta soknemzetiségű terület számára a poroszokkal vívott harc lett a XIX. század egyik legmeghatározóbb konfliktusa, amelynek változásai állandóan befolyásolták az ausztriai belpolitikai viszonyokat is, így például a magyarokkal ápolt viszonyt.⁷ Talán ezért is annyira meglepő, hogy a gyakran kiéleződő helyzetekben, amikor a hatalom legitimitása és annak demonstrálása különösen fontos, s a Habsburg-uralkodót megillető legmagasabb rangot, az osztrák császári címet örökösödés útján ruházták át, a Rudolf-koronát nem helyezték az utód fejére és nem követte egyházi szertartás az eseményt.

⁷ Közismert, hogy az osztrákok 1859-es solferinói és 1866-os königráti veresége nagymértékben hozzájárult a magyarokkal való kiegyezéshez.

Az osztrák császárkoronázási aktus hiánya I. Ferenc esetében

Az osztrák császárokat a korona és a hatalmi jelképek rendelkezésre állása ellenére sem koronázták meg, a Rudolf-korona nem került a trónra lépő uralkodó fejére (Andics 1986, 10). 1804-ben ez a jelenség még könnyen magyarázható volt azzal, hogy II. Ferencet német-római császárrá koronázták korábban, és így „itt nem volt szükség új legitimitás megteremtésére” (Brauner 2007, 13), avagy azzal, hogy – bár az osztrák császári cím felvételében jelentős szerepe volt a francia császári cím létrejöttének – a Habsburg-uralkodó éppen Napóleontól való különbözőségének akart hangot adni a koronázási szertartás elhagyásával (Gonda–Niederhauser 1977, 153). Mindezek mellett a korabeli, személyesebb hangvételű leírások szerint szerepet játszott Ferenc császár puritanizmusa és pompás állami rendezvényektől való idegenkedése is. A történelmi események ismeretében természetesen felmerül a kérdés, hogy vajon 1806-ban miért nem koronáztatta meg magát osztrák császárrá I. Ferenc. A személyes indokokat háttérbe helyezve, mely szerint az uralkodó nem kedvelte az ilyen eseményeket, magyarázatként szolgálhat a tény, hogy Ferenc akkor már két éve viselte és használta az „Ausztria császára” címet, és így a háborúval amúgy is sújtott országban nem kívánt egy újabb állami ceremóniát tartani, illetve hasonlóképpen magyarázható a döntés azzal, hogy az Osztrák Császárság valamilyen módon a Német-római Birodalomhoz fűződő mintegy jogutódi viszonyát kívánta ezzel is kifejezésre juttatni. Ez némiképp ellentmond annak a korábbi célkitűzésnek, mely szerint el kívántak távolodni a hanyatló birodalomtól, de tény, hogy a több évszázad alatt, míg tulajdonképpen állandósult a dinasztia uralma a német-római császári trónon, a Habsburg-ház automatikusan magát tekintette a megszűnt államalakulat továbbvivőjének.

Mindezen logikus érvek ellenére is furcsa, hogy nem került sor császárkoronázásra, ami nem csupán mint államfői hatalomlegitimációs aktus jelentős – és bizonyos elemeit tekintve közjogilag elengedhetetlen – egy állam életében, hanem a lakosság összetartozás-tudatát tekintve is igen fontos. Egy koronázás épp olyan pillanatokban szolgálhat új nemzeti egységet kovácsoló eseményként, amikor a területen élő emberek bármilyen szempontból változást és így bizonytalanságot érzékelnek.

A császárkoronázás hiánya és a magyar királykoronázások

Az Osztrák Császárság történetében azonban a későbbiekben sem került sor császárkoronázásra. Ferdinándot még apja életében, 1830. szeptember 28-án megkoronázták, de csak mint magyar királyt (Markó 2006, 23). A pozsonyi ceremónián a hagyományoknak megfelelően koronázási díszmenet kísérte a trónörökösöt a templomba, ahol a szentmise keretében fejére helyezték a magyar Szent Koronát, kezébe adták a jogart és az országalmát, és ráültették a trónra. A szertartás végeztével a megkoronázott trónörökös lovagokat avatott, majd elvégezte a koronázási dombon a négy égtáj felé történő kardsuhintást, mellyel kifejezte, hogy az országot bármely irányból fenyegető veszéllyel szemben megvédi. A nap eseményeit a koronázási díszbéd zárta (Holčík 1986, 50). Az ily módon megkoronázott trónörökös tehát Ferenc halálakor, 1835. március 2-án „átvette az osztrák monarchia kormányzását” (Hof- und Staats-Schematismus... 1837, V). Nehezen megválaszolható a kérdés, hogy miért nem koronázták meg az osztrák császári koronával is Ferdinándot. Az osztrák császári cím örökletes volt ugyan és a közismerten gyengeelméjű trónörökösöt az addigra elkészült, de még alá nem írt Habsburg-családi törvény szabályai szerint a kancellár mellett több rokont is magába foglaló államtanács segítette az uralkodásban, de mindez nem helyettesítette a koronázási ceremóniát.

Ferdinánd császár esetében azonban nemcsak regnálásának kezdete, hanem annak vége is szokatlan volt. A kancellár és a császárt segítő államtanács erőfeszítései ellenére 1848-ban az Osztrák Császárságban is forradalom tört ki – még a magyar eseményeket megelőzően. A bécsi elfordulás elől a Habsburg-uralkodócsalád Olmützbe menekült. Egyetlen megoldást láttak a birodalom megmentésére: I. Ferdinándnak – és valamivel kevésbé gyengeelméjű, de az államfői feladatok ellátására hasonlóan alkalmatlan öccsének, Ferenc Károly főhercegnek – le kellett mondania a trónról az éppen 18. életévét betöltő Ferenc József javára; az új császárt így nem kötötték elődei ígéretei, és képes volt békét teremteni és erőskezü uralmat kiépíteni a forrongó birodalomban.

A trónváltás, ahogy azt a források nevezték,⁸ 1848. december 2-án az olmützi érseki palotában zajlott le (Gonda–Niederhauser 1977, 186). Az eseményt a Habsburg-ház belső ügynek tekintette, azt a Habsburg-

⁸ A német nyelvű források is a „*Thronwechsel*” kifejezést használják, ami szó szerinti fordításban trónváltás, tróncsere [Andics 1986, 109].

családi törvény szabályai szerint bonyolították le. A valós részletekről keveset lehet tudni. A művészeti illusztrációk többsége vagy megrendelés alapján készült, vagy gúnyos karikatúraként. Feltehetőleg stimmel Hellmut Andics leírása, mely szerint „a trónszék bársonypárnáján pihent a Rudolf-korona és a jogar” (Andics 1986, 109). A koronázási ékszerek tehát helyben voltak, de nem alkalmazták őket. A leírás szerint két tábornagy, Radetzky gróf és Windischgrätz herceg, továbbá Josef Jellasics horvát bán voltak jelen az eseményen és vették körül a trónt, amelyen látszólag senki sem ült. Felolvasták Ferdinánd császár osztrák császári és magyar királyi trónról való, illetve Ferenc Károly trónörök-lési jogáról való lemondását is (Gonda–Niederhauser 1977, 186). A két férfi eközben egymás mellett állt a teremben. Ferenc Józsefet anyja, Zsófia főhercegnő és Ferdinánd felesége, Mária Anna császárné kísérte Ferdinánd elé, ahol az utód térdre borult és Ferdinánd a következő szavakkal bocsátotta útjára az új császárt: „Isten áldjon, légy derék és Isten óvni fog téged! Szívesen teszem!” (Andics 1986, 110.)

Ezzel teljesnek tekintették Ferenc József utódlását, ami az osztrák császári címet illetően – ismerve, hogy nyilvános koronázási szertartásra azelőtt sem kerül sor, illetve, hogy a cím maga örökletes – elfogadható lett volna, de a magyar államfői pozíciót tekintve semmi esetre sem volt teljes. A bécsi vezetés úgy gondolta, hogy elég az uralkodóváltás tényét közlő iratot eljuttatni a magyarokhoz, ami december 5-én meg is történt, és ezzel Ferenc József automatikusan magyar királlyá válik. A magyar közjogi helyzet azonban ennél jóval bonyolultabb volt. A még életben lévő uralkodó leváltására sem szabályozással, sem korábbi gyakorlattal nem rendelkeztek a magyarok, és különösebb hajlandóságot sem mutattak erre, hiszen ekkor már fegyveres harc dúlt a két ország között, és a magyarok érdekében mindenképp az állt, hogy az áprilisi törvényeket szentesítő uralkodó maradjon az államfő.

Magyarországot illetően az ilyenfajta trónutódlás csak több lépcsőben mehetett volna végbe, de az már az elején elakadt. 1848. december 6-án Wesselényi Miklós a képviselőház zárt ülésén javasolta a király személyében beállt változások elfogadását a további békés együttműködés érdekében. Kossuth Lajos azonban úgy vélte, hogy törvényes trónutódlásról csak az uralkodó halála esetén, illetve esetleg a nép előzetes beleegyezésével, lemondás útján, az országgyűlés formális hozzájárulásával lehetett volna szó. Viszont semmilyen megkérdezésre nem került sor, sem a „trónváltást” megelőzően, sem azt követően, és így a magyar országgyűlés nem fogadta el V. Ferdinánd lemondását. Kossuth megemlítette azt is, hogy ha Magyarország el is fogadta volna a királyi lemondást, az új uralkodó akkor is megsértette volna a *Pragmatica Sanctio*

előírásait, és azt csak törvényes úton lehetett volna orvosolni (Kocsis 2004, 152).

Tekintettel arra, hogy mind az 1687-es, mind pedig az 1723-as törvények hangsúlyozták a magyar királykoronázás megegyezésen alapuló voltát, illogikusnak tűnne amellet érvelni, hogy az uralkodó egyoldalú nyilatkozattal lemondhatott a trónról. Ahhoz, hogy a trónra jogosult személyt valóban királlyá koronázzák Magyarországon, több formai és ceremóniális elemnek együttesen kellett teljesülnie. Így az országgyűlésnek meg kellett állapítania a trónörökös koronára formált igényének jogcímét, továbbá a leendő királynak hitlevelet – úgynevezett *diploma inaugurale* – kellett kibocsátania, arra világi esküt kellett tennie, és ünnepélyes koronázási szentmise keretében az egyház képviselőjének az uralkodó fejére kellett helyeznie a magyar Szent Koronát.⁹ Ezekkel a cselekedeteivel az uralkodó az országgyűlés által képviselt néppel mintegy szerződést kötött, amely kétoldalú megállapodást nem lehetett egyoldalúan felbontani.

A formaságoktól röviden elvonatkoztatva és elfogadva egy ilyen megoldás lehetőségét, az új uralkodó személyét illetően továbbra is új egyetértés kialakítására lett volna szükség, és – amennyiben az illető amúgy jogosult lett volna a trónra – az 1791. évi III. törvénycikk által szabott hat hónapon belül meg kellett volna magát koronáztatnia úgy, hogy az országgyűléssel egyetértésben királyi hitlevelet ad ki. Az ilyenfajta egyetértés megszületésének esélye csekély volt az 1848–1849 fordulóján, de az osztrák uralkodóház részéről az erre való törekvésnek még csak nyomát sem lehetett látni. Pusztán az idősíkot figyelve tehát Ferenc Józsefnek 1849. június 2-ig kellett volna megkoronáztatnia magát, hogy a magyar alkotmányos állapotot a maga teljességében fenntartsa.

Ez fel sem merült, sőt, még mielőtt letelt volna a határidő, új helyzet állt elő Magyarországon: az ifjú osztrák császár ugyanis 1849. március 4-én kiadta az olmützi alkotmányt (Mezey 2002, 220). Ez a dokumentum eltörölte Magyarország alkotmányát, feloszlatta országgyűlését, és az ország területét az Osztrák Császárság koronatartományává minő-

⁹ A magyar királykoronázások története jól dokumentált és részletesen feldolgozott tudományterület. Számos forrás található arra nézve, hogy a koronázás mint államfői hatalomlegitimációs eljárás milyen szabályok szerint zajlott, milyen feltételekhez kötötték, és hogyan változott a magyar királyság közel ezeréves történelme során. A XIX. századi magyar királykoronázásokról elmondható, hogy a hitlevél kiadása, a világi eskütétel és a Szent Koronával való megkoronázás ünnepélyes szentmise keretében alkotta azon hármas feltételt, amely közjogi relevanciájú ceremóniális legitimációs aktus volt, és mint ilyen a hatalomlegitimáció teljessége szempontjából elengedhetetlen. Bővebben lásd Beke-Martos 2012.

sította. Koronázási szempontból lényeges eleme volt a második, a császárról szóló fejezet, amelyben kizárólag az osztrák legitimitáció szükségességét említette, és az uralkodói esküt is az osztrák alkotmányra leteendőnek nyilvánította (Kocsis 2004, 153).¹⁰ Ez tehát azt jelentette, hogy Ferenc József a császári pátenként kiadott alkotmánnyal megszüntette Magyarországon azt az alkotmányos berendezkedést, amelyet két hónappal később megsértett volna, hiszen a magyar szabályok szempontjából nem volt megkoronázva. Természetesen feltehető a kérdés, hogy kiadhatott-e ilyen jelentőségű jogszabályt a meg nem koronázott király. Erre elég egyértelműen nemleges a válasz, hiszen a nem megkoronázott király törvényt nem szentesíthetett (Timon 1907, 10).

Megoszlik a szakirodalom tehát abban a kérdésben, hogy az 1848. december 2-a és 1867. június 8-a közötti időszakban ki is volt a magyar király. A történelmi tények mentén visszatérve arra a pontra, hogy Kossuth javaslatára a magyar országgyűlés elutasította Ferdinánd király lemondását a trónról, és – részben államfői összehívás hiányában – a képviseleti szerv más rendelkezést sem alkalmazott és nem alkotott, ami az állam ügyeit gyakorlatban elhanyagoló uralkodó leváltását írta volna elő, az 1867. évi III. törvénycikk elfogadásáig, az ekkor még élő Ferdinánd volt az ország *de jure* uralkodója. Ennek megfelelően az ország ügyeit vivő Ferenc József, a *de facto* uralkodó trónbitorlónak lenne tekintendő. Ez az eszmefuttatás azonban azért sem lehet egyértelmű és teljes, mert az oktrojált osztrák alkotmány bevezetésével a magyar alkotmányosság szünetelt, amelyet csak a kiegyezés állított helyre.

Először az 1861. július 21-i császári leirat szólt Ferenc József magyarországi koronázási igényéről (Marczali 1892, 20). Erre válaszként Deák Ferenc szövegezte meg az országgyűlési feliratot, amelyben a magyar követelményeket részletezte, de kiemelendő, hogy „császári királyi felségnek szólította Ferenc Józsefet, elismerve a trónutódlás *de facto* jellegét” (Kocsis 2004, 160). A felek ekkor még nem voltak képesek megállapodni, így az uralkodó augusztus 22-én feloszlatta az áprilisa összehívott országgyűlést. Legközelebb négy évvel később, részben a külpolitikai események hatására, 1865-ben hívta össze Budára a király a képviselőket. Kénytelen volt rendezni a két ország viszonyát, amelyben már jelentős eredményként elismerte: helytelen volt a magyar alkotmány felfüggesztése. Deák Ferenc, akinek személyes közreműködése nélkül kétséges, hogy a kiegyezés valaha létrejött volna, a *Pesti*

¹⁰ Az alkotmányszöveg arra enged következtetni, hogy az osztrák uralkodó hatalomba helyezésének is volt valamilyen ceremóniális kerete, még ha az ország koronáját nem is helyezték a fejére, de erről rendkívül kevés forrás áll rendelkezésre.

Napló 1865. április 16-i vezércikkében¹¹ ismét nyitott az uralkodó felé. Hangot adott a nemzet konszolidációs igényének, amely kétségtelesen a legbiztosabb magyar jövőképet adta az országnak. Lehet, hogy a kiegyezési szándékot nem az egész magyar társadalom támogatta, de az alkotmányos rendezés elengedhetetlen volt. Ferenc József 1865. december 14-i leiratában a kedvezőnek ígérkező országgyűlési tárgyalásokra utalva ismét kifejezte óháját, hogy minél előbb Magyarország törvényes királyává koronázzák. Erre az 1866. február 8-i feliratában válaszolta Deák, hogy a magyar nép már korábban is szerette volna Szent István koronájával törvényes uralkodójává koronázni Ferenc Józsefet, amely alkotmányjogi szempontból egyébként is szükséges lett volna (Marczali 1892, 22).

Részben a sikeres tárgyalások eredményeként, részben pedig az 1866-os osztrák königráti vereség miatt a magyar és az osztrák fél közeledett egymáshoz. Ferenc József 1867. február 17-én kinevezte a felelős magyar kormányt (Latkóczy 1892, 31), élén gróf Andrássy Gyula miniszterelnökkel, és így megkezdődhettek a magyar királykoronázási ceremónia előkészületei. Ferenc József osztrák császári státuszát soha senki nem vonta kétségbe. Magyar királyi címének rendezésére azonban csak az 1867. június 8-i koronázással került sor, ami így nemcsak hatalomlegitimációs aktus volt, hanem alkotmányt helyreállító esemény is. Marczali Henrik nemes egyszerűséggel úgy fogalmazott, hogy „Ferencz József uralkodása első felében nem koronás király” (Marczali 1892, 4).

I. Károly, az utolsó trónra lépő osztrák császár megkoronázására szintén csak magyar király került sor. Az osztrákok az utódlást a Habsburg-családi törvények, illetve a családi viszonyok bonyolódása okán kiadott egyéb törvények szerint automatikusnak tekintették. Magyarországot illetően Károly herceg Ferenc József halála napján kelt levelében tudatta a birodalom népeivel és vezetőikkel, hogy átvette „a kormányzást,”¹² és már a rá következő napon, 1916. november 22-én fogadta a magyar miniszterelnököt, Tisza Istvánt, hogy megkoronázása ügyében egyeztessenek. Bár Károly már a harmadik trónörökös volt, akit Ferenc József megnevezett,¹³ mégis sok szempontból az ő trónörök-

¹¹ „Húsvéti cikk” néven vált ismertté az írás.

¹² Magyar Országos Levéltár, MOL: K 26 (Miniszterelnökség) 1054. cs. 1916. I. tétel, 3882. alapszám, 3894. szám, IV. Károly 1916. november 21-én kelt levele.

¹³ Ferenc Józsefet fia, Rudolf főherceg követte volna a trónon, de ő 1889-ben öngyilkos lett. Így a császár unokaöccsére, Ferenc Ferdinandra szállt a trónöröklési jog, mivel azonban ő morganatikus házasságot kötött, a császár elfogadtatta az 1900. évi XXIV. törvénycikket, amellyel kizárta Ferenc Ferdinánd leszármazóit a trónöröklésből.

lése volt a leginkább zökkenőmentes. Ugyanez regnálásának végéről, azaz trónfosztásáról már nem mondható el. A magyar és az osztrák trónról való külön-külön lemondásával nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia szűnt meg, hanem az Osztrák Császárság is. Az ausztriai területeken kikiáltották az Osztrák Köztársaságot, és 1920. október 1-jén demokratikus alkotmányt fogadtak el, ami az 1929-es módosításokkal ma is hatályban van.

Zárszó

Az Osztrák Császárság tehát közigazgatási aktussal jött létre (Brauneder 2007, 15), amelynek azonban különösebb jelentőséget 1804-ben nem tulajdonítottak, hiszen belpolitikai szempontból nem jelentett változást, a külpolitikát tekintve pedig egyfajta formális állásfoglalást, demonstratív fellépést tükrözött Napóleon francia császárságával szemben. Valódi értelmet ez az államalakulat a Német-római Birodalom megszűntekor, 1806-ban nyert, de ha ekkor Ferenc újraproklamálta volna magát, akkor végleg elismerte volna a két állam közötti váltást, a történelmi cezúrát. Ehelyett a kontinuitás jegyében működött tovább az uralma alatt álló területekből alkotott birodalom. Utódai mind felvették az „Ausztia császára” címet, hogy az európai hatalmak között ekként szerepeljenek. Ferdinándot még Ferenc császár életében magyar királlyá koronázták és felruházták az osztrák császári címmel, míg ő utóbbit adhatta át a Habsburg-családi törvények szerint 1848. december 2-án unokaöccsének, a csupán 19 évvel később magyar királlyá koronázott Ferenc Józsefnek. 1867-ben a kiegyezéssel két létező állam, az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság együttműködéséből jött létre az Osztrák–Magyar Monarchia. E dualista berendezkedés utolsó uralkodója volt Károly, aki az 1918-as magyar trónfosztásig és az Osztrák Köztársaság kikiáltásáig maradt hatalmon. Mindezen történelmi elemzés tükrében megállapítható, hogy az Osztrák Császárság a létrejöttét körülvevő visszasságok ellenére 1804 és 1918 között működő állam volt saját államfővel és berendezkedéssel. Andics mégis nem minden alap nélkül írja a korszak történetét és az érintett területeket bemutató művében, hogy a Habsburgoknak tulajdonképpen csak az számított, hogy a rendelkezésre álló nép felett uralkodhassanak.

A trónörökös ellen 1914-ben Szarajevóban elkövetett merénylet után tehát a néhai trónörökös unokaöccse, Károly herceg lett az osztrák és a magyar trón várományosa (Kocsis 2004, 173).

„Ausztria nem számított országnak. Ezzel az elnevezéssel nem illettek nemzetet. Ausztria egy államötlet volt. Mélyebbre ható oka van annak, hogy a Ferenc és Károly uralkodása közé eső időszakban, amikor a Duna menti államokról beszéltek, azt nem Ausztriának, hanem monarchiának nevezték” (Andics 1986, 10).

Irodalom

- Andics, Hellmut 1986: *Das österreichische Jahrhundert – Die Donaumonarchie 1804–1918*. Bécs, Kremayr & Scheriau.
- Barsi Rónay Jenő 1934: *Habsburgok Magyarországon*. Szeged, Bartos Nyomda.
- Beke-Martos Judit 2012: *Állami legitimációs eljárások és államfői jogkör 1867–1918 között*. Budapest, Kossuth.
- Brauneder, Wilhelm 2007: Az osztrák császári cím. *Jogtörténeti Szemle*, 2007/3., 9–15.
- Buchmann, Bertrand Michael 2002: *Hof – Regierung – Stadtverwaltung – Wien als Sitz der österreichischen Zentralverwaltung von den Anfängen bis zum Untergang der Monarchie*. Bécs, Verlag für Geschichte und Politik.
- Deák Ferenc vezércikke [„húsvéti cikk”]. *Pesti Napló*, 1865. április 16.
- Ferdinandy Gejza 1896: *A királyi méltóság és hatalom Magyarországon*. Budapest, Kilián Frigyes M. K. Egyetemi Könyvtár.
- Gonda Imre – Niederhauser Emil 1977: *A Habsburgok*. Budapest, Gondolat.
- Hof- und Staats-Schematismus des österreichischen Kaiserthums – I. Teil*. 1837. Wien, Aus der k. k. Hof- und Staats-Aerial-Druckerey.
- Holčík, Štefan 1986: *Pozsonyi koronázási ünnepségek 1563–1830*. Pozsony (Bratislava)–Budapest, Európa.
- Kissinger, Henry 1998: *Diplomácia*. Budapest, Panem-Grafo.
- Kocsis Zsolt László 2005: *A magyar államfő jogállása, hatásköre és helyettesítése 1000–1944 között*. Gyöngyös, Kocsis Zsolt László.
- Latkóczy Mihály 1892: *Korona és koronázás. Ünnepi emlék*. Eperjes–Budapest, Divald Károly Fiai.
- Marczali Henrik 1892: A koronázásról. In: *A koronázás emlékünnepe, A Vasárnapi Újság különkiadása*. Budapest, Franklin-Társulat.
- Markó László 2006: *A magyar állam főméltóságai – Szent Istvántól napjainkig*. 2., bővített kiadás, Budapest, Helikon.
- Máthé Gábor 2010: *A dualista magyar nemzetállam*. In Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Révész T. Mihály 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Gondolat. 247–274.
- Mezey Barna 2002 (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest, Osiris.
- Meynert, Hermann 1834: *Franz I. Kaiser von Österreich, und sein Zeitalter*. Lipcse, August Robert Friese.
- Supka Géza 1985: *Habsburg-krónika*. Budapest, Helikon.
- Timon Ákos 1907: *A szent korona és a koronázás közjogi jelentősége*. Budapest, Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata.
- Zöllner, Erich 1998: *Ausztria története*. Budapest, Osiris.

Történeti dokumentumok és jogszabályok

MOL: K 26 (Miniszterelnökség) 1054. cs. 1916. I. tétel, 3882. alapszám, 3894. szám.

1687. évi I. törvénycikk Fenséges József, fejedelem, ausztriai főherceg urat Magyarország királyává avatják, kiáltják és koronázzák.

1687. évi II. törvénycikk A mostani császári és királyi szent felség finemü örököseinek elsőszülötteit Magyarország s az ahhoz csatolt részek természetes és örökös királyainak nyilvánítják.

1687. évi III. törvénycikk Fentisztelt Ő császári s királyi felsége fiágának magszakadása után következni fognak a fennirt uralkodásban: a mostani felséges spanyol király fiörökösei ugyancsak az első szülöttek, csak ezeknek kihalása után nyerjen helyet a karok és rendek ősi, régi, helybenhagyott szokása s előjoga a királyválasztásban.

1723. évi II. törvénycikk Ő császári és királyi legszentségesebb felsége fölséges osztrák háza nőágának Magyarország szent koronájában s a régtől fogva hozzákapcsolt részekben való folytonos királyi örökösödéséről.

1791. évi III. törvénycikk hogy a király fölavatása és koronáztatása minden trónváltáskor fél éven belül végrehajtassék.

1867. évi III. törvénycikk Ő császári s apostoli királyi Felségének V. Ferdinándnak a trónról, és fönséges császári királyi főherceg Ferencz Károlynak a trónöröklésről még 1848-ik évben történt lemondásaikról.

1867. évi XII. törvénycikk a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fenforgó közös érdekü viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról.

9770237152008

BARRY SMITH Wittgenstein és Pauler logikájáról: osztrák és magyar filozófia összehasonlítása

SOMOS RÓBER írása Alexius Meinongról és Pauler Ákosról

ZÓKA PÉTER mutatja be Robert Zimmermann életét és munkásságát, valamint Alexander Bernáttal való kapcsolatát

SZALA MIKLÓS Gazdaság, információ és tervezés: Hayek vagy a komputerék?

BEKE-MARTOS JUDIT az Osztrák Császárság történetéről és az államfői ceremonális hatalomlegitimáció hiányáról

1000,- Ft